

ՄԱՐԳԻՍ ՀԱՅԿՈՒՆԻ
(1838—1908)

Հայ բազմամասնական բանահավաք, ազգագրագետ, մանկավարժ, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ Սարգիս Հայկունին (Սարգիս Ղազարյան) ծնվել է 1838 թվականին, Տրապիզոնի Զեֆանոս գյուղում, չքավոր գյուղացու ընտանիքում: Չորս տարեկան հասակում զրկվում է հորից, մայրը լքում է նրան ու երկու տարեկան եղբորը, ամուսնանում գնում ուրիշ գյուղ: Անօգնական մնացած երեխաները հանձնվում են իրենց Հակոբ հորեղբոր ու նրա դաժան կնոջ հսկողությանը: Վերջինս այնպիսի անխղճություն էր վերաբերվում որբերին, որ հետագայում, Զատիկի հետ կապված սովորություններն ու ժողովրդական ուրախ տոնախմբությունը նկարագրելիս, արդեն տարեց ազգագրագետն անուղղակիորեն անդրադառնում է իր տխուր մանկությանը. «...Նա ու եղբայրս նույն ժամանակ փոքր էինք, թեև այնչափ ազգականներ ևս չունեինք, սակայն մենք ևս համբույրվեցինք չէինք, մենք որ որք էինք հեռի ու մոտ բարեկամներ մեր վերա խղճալով կհամբուրեին, ձու կնվիրեին, ես, որ մեծ մխիթարություն կզգայի անչափ ձվեն չէ, այլ՝ համբույրեն, կզգայի, որ իմ վրա ցուվող կա՞ն»:

Մարդկայնորեն հասկանալի է՝ ծնողական ջերմ հոգատարությունից զրկված և օտարականի համբույրին կարոտ մանկան տառապանքը, որն ավելի է ընդգծվել ծայրագույն շունեորության պայմաններում: «Կիշեմ,—գրում է Ս. Հայկունին իր կենսագրականում,—որ մենք գյուղի չքավոր դատականագին կպատկանեինք, քանի որ փոքր էինք ես ու եղբայրս միայն մի շապիկ հագած էինք, այլև գլուխներս բաց էր, մեր 8-9

տարեկան եղած միշտցը մեր հորեղբայրը մեզ համար գնեց կտավ: Ընկույզի պտղի վերայի կանաչ կեղևն եփելով այդ կտավը սեցուցին, մենք առաջին անգամ իբրև վարտիք հագանք»²:

Ս. Հայկունին իր մանկության տարիներն անց է կացրել հոգնաբեկ ու շարքաշ աշխատանքով՝ հարուստների հոտն է արածացրել արոտավայրում կամ անտառից կոտրատած փայտը շալակելով քաղաք տարել, վաճառել, որպեսզի իր ուժերը ներածին չափով օգնած լինի հորեղբոր ընտանիքին:

Այդ ժամանակաշրջանում ծանր էր Թուրքիայի տիրապետության տակ ապրող հայության վիճակը:

Հայ գյուղացիները պարտավոր էին վճարել աշար³, գլխահարկ, զինվորական հարկ, ինչպես նաև անասունների, արոտավայրերի, ճանապարհների և այլնի համար բազմաթիվ տուրքեր: Բացի այդ, գյուղացիներն իրենց աշխատանքային գործիքներով ու անասուններով կոռ էին կատարում: Մեծ թիվ էին կազմում նաև հողազուրկ՝ մարաբա կոչված գյուղացիները⁴: Օտարներից ետ չէին մնում նաև հայ վաշխառուները:

Նյութական կարիքն ստիպում է Հայկունու հորեղբոր ընտանիքին տեղափոխվել Կոմերա կոչված գյուղը, որտեղ մանկահասակ Սարգիսն ու իր հորեղբայրը երկու տարի մարաբա

² Նույն տեղում, վավ. 107:

³ Բերքի 1/10 մասը:

⁴ Մարաբան հողազուրկ այն գյուղացին է, որը կավածատիրոջ գյուղատնտեսական գործիքներով ու անասուններով մշակում է նրա հողը և ստացած բերքի 2/3 մասը տալիս է կավածատիրոջը: Բացի այդ նա կավածատիրոջ համար պարտավոր է կոռ ու բեգյար կատարել:

¹ ԳԱԹ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 631:

են աշխատում Ահմեդ աղայի կալվածքում: Թուրքաբնակ այդ գյուղում, հայերեն իմացող չգտնելով, ուսման ծառայի պատանին, իր ամենօրյա ֆիզիկական ծանր աշխատանքից հետո, ոտքով անցնում էր երկար ու ամալի տարածություն ու մի հայաբնակ գյուղում գրաճանաչություն սովորում:

Կոմերա գյուղի անբերրի հողն անարդյունավետ է դարձնում նրանց աշխատանքը: Ստացված չնչին բերքը, թուրք աղային հանձնելով, առանց որևէ վաստակի, նրանք հեռանում են այդ գյուղից:

Հասարակական-տնտեսական նմանօրինակ պայմանները ծնում էին հողապուրկ ընչազուրկ գյուղացիների հոսքը դեպի քաղաք, 18-ամյա Սարգիսը ևս, այլ ելք չունենալով, 1857 թվականին գնում է Տրապիզոն՝ ապրուստ հայթայթելու: Առևտրական այդ կենտրոնում սկզբում նա աշակերտում է մի պղնձագործի, ապա աշխատանքի է աւելցնում մեծահարուստ Ս. Մեղավորյանի վաճառատանը: Այստեղ նա հնարավորություն է ստանում երեկոները հաճախել տեղի ուսումնարանը:

Այնուհետև, 1860 թվականից Հայկունին հտնվեց տար-օգնական է նշանակվում Տրապիզոնում մսի առևտրով զբաղվող իր հարուստ հորեղբոր մոտ: Այդ տարիներին արդեն խելահաս դարձած Հայկունին տարերայնորեն գիտակցում է, որ իր հորեղբոր կուտակած փողերը ոչ թե արդար վաստակով են ձեռք բերված, այլ՝ արդյունք են բազմաթիվ աշխատավորների դառն քրտինքի: Այդ մշտքերի հետևանքը լինում է այն, որ Հայկունին հորեղբորից գաղտնի, իրեն վստահված չահուժաբեր գումարների մի մասն աննկատելիորեն «վերցնում է» և դրանով խնամում պանդուխտ հայերին, որոնք հայրենիքից հեռու առևտրական այդ կենտրոնում աշխատում ու տառապում էին: Ս. Հայկունին իր հուշերում գրում է. «Այդ ստակները խիստ կարոտելոց կտայի, աղքատ տեսած ատենս խղճահարվելով կուլայի... կուղբի հիվանդ պանդուխտներու սենյակից դուրս չգալ...»: Երբեք չհրապուրվելով հարուստ հորեղբոր շահավետ գործերում հարմարավետ կյանք ստեղծելու հեռանկարով, Հայկունին միշտ առաջնորդվել է ազնիվ ու վսեմ գաղափար-

ներով: Նրա միակ բաղձանքն էր կրթություն ստանալ, լուսավորվել և իր ուժերը նվիրաբերել ժողովրդի բարօրության գործին: Ս. Հայկունու այդ վսեմ ձգտումների իրականացմանը նպաստում է Տրապիզոնում հիմնադրված «Խորենյան ընթերցասրահը»: Հայկունին այդ դասընթացներին հետևելու իրավունք էր ձեռք բերել՝ պայմանով, որ ամեն օր մաքրի ու սրբի դասարանների հատակը: Այնտեղ նա ուսումնասիրում է հայոց լեզվի քերականության կանոնները: Կարդում է բազմաթիվ գրքեր ու ամսագրեր, ընդլայնում իր մտահորիզոնը՝ «Կարգալու վրա անշափ սեր ձգած էի,—գրում է նա,—կհիշեմ՝ շատ անգամ հորեղբայրս ճրագը կմարեր, ես դուրսը լուսնկայի լույսով պիրք կկարդայի»:

Պատանու աճող մտքի ձևավորմանը նպաստում էին նաև շրջապատող քաղաքական-հասարակական պայմանները: Ժողովրդի մեծ ազգային ինքնագիտակցության ոգին արթնացնելու և նրան պայքարի մղելու գործում, ժամանակի առաջավոր մշտածողները խոշոր տեղ էին հատկացնում լուսավորությանն ու դպրոցին: Արևմտահայության տնտեսական ու կրթական վիճակը բարվոքելու նպատակով, 60—70-ական թվականներին տարբեր տեղերում ստեղծվում են մշակութային կազմակերպություններ: Հիմնադրվում է «Բարեգործական ընկերությունը», որն իր գործունեությունն է ծավալում հայաբնակ գրեթե բոլոր վայրերում: Տրապիզոնում սկսում է գործել «Խորենյան ընթերցասրահը», որտեղ պանդուխտ հայերին նախական գիտելիքներ էին տրվում հայ ժողովրդի պատմության, հայոց լեզվի ինչպես նաև հայրենի երկրի աշխարհագրության վերաբերյալ:

Սարգիս Հայկունին առաջիններից էր, որ ավարտելով այդ ուսումնարանի անսխտեմ «դասընթացը» մեկնում է Շանա գյուղը՝ լուսավորություն տարածելու: Այդ նույն տարիներին «Երկունք Թ դարի» պատմավեպի հեղինակը՝ Ծերենցն իր ֆյուլական լայն հնարավորություններով մեկնում է Կիլիկիա՝ երկրագործական տիպարային ազարակ և ուսումնարան ստեղծելու:

Ժամանակը ծնել էր իր հերոսները՝ ոմանք

5 ԳԱԹ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 107:

6 ԳԱԹ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 107:

իրենց գիտելիքներով, մյուսներն իրենց նյութական կարողութեամբ՝ ով ինչպես կարող էր զինվորագրվում էր ազգաշինության գործին:

1864 թ. բողոքական դարձած Շանա թրքախոս հայ գյուղի բնակիչներն իրենց ազգային ու հոգևոր այլասերումը կանխազգալով⁷, խնդրում են Հայկունուն իրենց գյուղում Կարոյ հիմնադրել, Ուրիշներին սովորեցնելու համար իր գիտելիքներն անբավարար համարելով, Հայկունին սկզբում համեստորեն մերժում է այդ առաջարկը: Գյուղացիները համառում են և դիմում տեղի ազգայետ Կյուրջյան Պողոս աղային ու Մեսրոպ սրբազան առաջնորդին, որոնք հրավիրում են Ս. Հայկունուն իրենց մոտ և ստիպում ընդունել շանացիների խնդրանքը: «Ըստ իմ սովորության,— գրում է Հայկունին,— ազգային իշխանությունից առաջարկված ունե խնդիր չէի կարող անտես անել. ընդունեցի, գնացի Շանա, ավելի նրա համար, որ բողոքական անունը վերցնեմ այդ գյուղեն»⁸:

Իր առաջին իսկ ուսուցչական առաքելությունը, ժամանակի հասարակական-քաղաքական, ազգային-ազատագրական գաղափարներով իմաստավորելով, Ս. Հայկունին Շանայում սկսում է իր գործունեությունը: Դպրոցական շենք չլինելու պատճառով, սկզբնական շրջանում աշակերտներին հավաքում է մի տան մեջ՝ գրաճանաչություն սովորեցնում: Այնուհետև նա ինքնամոռաց կերպով նվիրվում է մանկավարժական ասպարեզին, կազմակերպում է հանգանակություններ, որոնց հասույթով, կառուցել է տալիս դպրոցական երկհարկանի շենք, նա մինչև անգամ վաճառում է իր միակ սեփականությունը՝ փոքրիկ արտն իր կառուցումով, և այդ գումարով իր սիրեցյալ աշակերտների համար գրքեր ու գրենական պիտույքներ գնում:

Իհարկե, հեշտ չէր թուրքախոս բնակիչների երեխաներին հայերեն գրել-կարգալ սովորեցնել, բայց Հայկունու գործադրած համառճիգ ու ջանքի շնորհիվ աշակերտներից մի

քանիսն այնքան են առաջադիմում ու կատարելագործվում, որ նույնիսկ իրենք շարունակում են իրենց ուսուցչի սկսած գործը:

«Շատ անգամ իմ վրա կգարմանայի,— գրում է Հայկունին,— կհամոզվեի, թե ուսուցիչ լինելու պատրաստություն չունիմ, ինչպես պիտի կարողանամ դաս տալ, սովորեցնել, կերակրել իմ փոքր պաշարով՝ հետաքրքիր տաճկախոս աշակերտներին: Սիրտս կտրոփեր, երբ դասի կբարձրանայի, երես կկարմրեր ու քրտինքս կկաթկթեր վրայս, երբ դժվար խնդիր մը ծագեր, չէի կարող ինձ թույլ տալ ասել աշակերտներուն, թե ես չեմ գիտեր: Կգուշակեի, թե ուրիշ գաղափար պիտի կազմեն վրաս»⁹: Ահա թե ինչու Հայկունին հաճախ ստիպված է եղել խնդրի լուծումը հետաձգել հաջորդ օրվան, քաղաք գնալ, ուրիշների հետ խորհրդակցել ու վերադառնալ՝ ստույգ ու հավաստի պատասխան իր հետ ունենալով:

Իր կրթական ցածր մակարդակը հոգեպես շատ է ընկճել Հայկունուն: Գիտելիքների պակասն զգալի չդարձնելու նպատակով հաճախ հանձնարարել է դասարանի աշակերտներին՝ ուշադիր լսել միմյանց պատասխանները և կամ փոխադարձաբար ընթերցելով գրավոր աշխատանքները՝ ուղղել միմյանց սխալները: Մանկավարժական այս բնույթն մեթոդն զգալիորեն բարձրացրել է աշակերտների գիտակցականությունը և նպաստել նրանց կամային ուշադրության զարգացմանը:

Վրա է հասնում 1868 թվականի համաճարակը, մեծ թվով երեխաներ ու երիտասարդներ ծաղիկ հիվանդության զոհ են դառնում: Գյուղի բնակչության ճակատագրով խորապես մտահոգված ուսուցիչը, առանց ժամանակ կորցնելու, մեկնում է քաղաք, իր նյութական սուղ միջոցները հատկացնում դեղանյութի և պատվաստելու եղանակը սովորելով վերադառնում: Հայկունուն հաջողվում է համոզել սնահավատ ու նախապաշարված գյուղացիներին և ավելի քան 600 հոգու ձրի պատվաստելով վերացնել համաճարակը: Մարդասիրության, ժողովրդասիրության բազմաթիվ օրինակներով են առլեցուն անձնուրաց ուսուցչի կյանքի այդ յոթ տարիները: Տարիներ, որոնք նա

⁷ Այդ շրջանում արևմտահայության մեջ կրոնական վեճեր ու հակասություններ կային լուսավորչական, կաթոլիկ ու բողոքական համայնքների միջև, որը ամեն կերպ հրահրվում ու բորբոքվում էր սուլթանական կառավարության ու եվրոպական տերությունների կողմից:

⁸ ԳԱԹ, Հայկունու ֆոնդ, վավ. 107:

⁹ ԳԱԹ, Հայկունու ֆոնդ, վավ. 107:

նվիրել է շանացիների բարօրութեան, նրանց մատաղ սերնդի դաստիարակութեան գործին: «Ամայի երկրի մեջ սերմանած սերմերուս աճումը տեսնելով՝ անշափ գոհ էի և ուրախ»¹⁰,—գրում է նա իր հուշերում:

Հետագայում, արդեն լիովին վստահ իր և իր աշակերտների դիտելիքներին, նա առանց վարանելու մի շարք ստուգող հանձնաժողովներ է հրավիրում, որոնք խորին հարգանքով ու գովեստով են արտահայտվում Հայկունու անձնավորութեան ու նրա դաստիարակած սաների մասին: «Ժողովուրդը ևս ինձ կհարգեք քահանայի մը ավելի, սակայն վարձատրութեան մեջ ժլատ էր»¹¹,—գրում է բազմավաստակ մանկավարժը:

1868 թ. Հայկունին ամուսնանում է: Նրա ամենամեծ բաղձանքն էր «Ջավակներ ունենալ. այնպես կրթել և ցույց տալ աշխարհին, թե մարդ, երբ զավակ ունենա բարոյականութեամբ լի և մարդկութեան օգտակար զավակներ ունենալու է»¹²: Իր այդ երազանքն իրականացնելու համար, գիտակից ու կրթված մոր անհրաժեշտութեան զգալով, նա իր անգրագետ կնոջը գրաճանաչ է դարձնում, բավական դիտելիքներ ուսուցանում, ընթերցանութեան գրքեր է հանձնարարում և աստիճանաբար նրա մտավոր կարողութուններն այնքան է զարգացնում, որ նույնիսկ իր դպրոցում ուսուցչուհու պաշտոն է հանձնարարում:

Ծանայում ծավալած երկարամյա գործունեութենից հետո, երբ արդեն տեղի լուսավորութեան գործը հուսալի հիմքերի վրա էր դրված, Հայկունին փոխադրվում է Տրապիզոնի թաղամասերից մեկը, որտեղ նա երիտասարդների միջոցով աշխատում է վերականգնել երեմանի «Խորենյան ընթերցասրահը», սակայն նրա ջանքերն ապարդյուն են անցնում: Ս. Հայկունին, այնուամենայնիվ, չհուսահատվելով, հիմնադրում է մի դպրոց օգնական ունենալով իր կնոջը և մի այլ ուսուցչի:

Ազգային ինքնագիտակցութեան զարթոնքի գաղափարները լուսավորութեան միջոցով հետզհետե տարածվում էին և նորանոր

ուժեր ներգրավում: Այդ նույն նպատակին էր ծառայում 1869 թ. Կ. Պոլսում հիմնադրված «Անձնվեր ընկերությունն» իր ուսումնարանով: Այդտեղ իրենց դաստիարակութեան ստացած բազմաթիվ սաներ հայրենի գավառները վերադառնալով, նվիրվում էին ուսուցչական գործին: Այդպիսով հայաբնակ մի շարք վայրերում այդ կազմակերպութեան արդեն իր շառավիղներն ունեւր «Անձնվեր»-ի արգասավոր փորձից ոգևորված, ժամանակի առաջավոր մտածող Մկրտիչ Փորթուգալյանը Եվդոկիայի մեջ ևս կազմակերպում է այդ ընկերության մասնաճյուղը:

Նույն այդ տարիներին իր գործունեութեան է սկսում «Վարազդատյան ընկերությունը», որի կազմակերպիչն արդեն հայտնի հասարակական դեմք դարձած, հրապարակախոս, «Ասիա» թերթի խմբագիր Մ. Փորթուգալյանը 1873 թ. հատուկ նամակով տեղեկացնում է Ս. Հայկունուն՝ հայաշատ մի շարք վայրերում, այդ թվում նաև Տրապիզոնում, հիշյալ ընկերության մասնաճյուղերն ստեղծելու անհրաժեշտութեան մասին: Այդ կազմակերպության գլխավոր նպատակն էր լինելու ժողովրդական լայն զանգվածներին գրաճանաչ դարձնել, գեղարվեստական ու քաղաքական գրքերի ընթերցանությամբ մտավոր կարողութունները զարգացնել և լուսավորելով նրանց ազգային ոգին բարձրացնել:

Փորթուգալյանի սրտառուչ նամակի ազդեցությամբ, Հայկունին անմիջապես մեկնում է Կ. Պոլիս, որպեսզի անձամբ ծանոթանա այդ անվանի հայրենասերի հետ և միասին մշակեն գործունեության համապատասխան ծրագիր:

Սակայն կատարվում է անսպասելին: Իր երեւակայությամբ ստեղծված Մ. Փորթուգալյանի փոխարեն, Հայկունին նրան տեսնում է խանի (իջևանի) մի անկյունում ծալապատիկ նստած՝ հայ բեռնակիրներին մեսրոպյան տառերը սովորեցնելիս: Տեսնելով նրա կորաքամակ, վտիտ ու տառապյալ կերպարանքը, Հայկունին լռելայն հասկանում է Փորթուգալյանին և հանձին նրան՝ գտնում իր բախտակցին: Հետագայում անդրադառնալով այդ հանդիպմանը, նա նշում է. «Այդ օրը վերջնականապես հումովեցի, թե ժողովրդին նվիրվել կնշանա-

¹⁰ ԳԱԲ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 107:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Նույն տեղում:

կե՝ տառապանքի ուղին բռնելը¹³ Այդ ժամանակաշրջանը Մ. Փորթուգալյանի համար առանձնապես ծանր էր։ Նա հոգեպես ընկրճված էր, և ապրում էր ծայրահեղ կարիքի մեջ։ Նրա հրատարակած «Ասիա» պարբերականի էջերում պորտաբույծ կղերականների հոգի վարքն ու ստոր արարքները նկարագրելու և խստագույնս պախարակելու պատճառով, աղգալին հոգաբարձությունը նրան հալածանքի էր ենթարկել՝ վտարելով Գում-Գարուի վարժարանի պաշտոնեությունից, բայց ժողովրդի մարդն իր կյանքի այդ սլաքամաններում անգամ, հոգեկան բավականություն ստանալու նպատակով, ձրի դասեր էր տալիս հայ պանդուխտներին։

Դեպի Կ. Պոլիս կատարած այդ և հետագա ճանապարհորդությունների ընթացքում, Հայկունին մտերմական հանդիպումներ է ունենում ոչ միայն Մ. Փորթուգալյանի, այլև հայ խմբագիրներ Օգսեն Խոջասարյանի, Կարապետ Փանոսյանի, ինչպես նաև գրող ու հասարակական գործիչներ Մինաս Զերազի, Հակոբ Պարոնյանի և ուրիշների հետ։ Հայաստանի և հայության ճակատագրով խորապես տաքնապած այդ առաջավոր մտավորականների հետ ունեցած զրույցներն ու մտքերի փոխանակումները, խոշոր տպավորություն են թողնում Ս. Հայկունու վրա՝ զգալի չափով ուղենշելով նրա հետագա գործունեության ընթացքը։

Ժողովրդական լուսավորությունն իր ժամանակի անհետաձգելի խնդիրներից մեկը համարելով՝ Ս. Հայկունին հանձն է առնում նորաստեղծ «Վարազդատյան ընկերության» աշխատանքները Տրապիզոնում ևս կազմակերպել։ Կ. Պոլսում այդ մասին անհրաժեշտ հանձնարարություններ ստանալով՝ նա վերադառնում է Տրապիզոն, որտեղ ուսումնարանական գործի հետ զուգընթաց, կազմալուծված նախկին «Խորենյան» ընթերցասրահին փոխարեն, մեծ ջանքերով ստեղծում է «Վարազդատյան» նոր ընթերցասրահն իր բավական մեծ գրադարանով։ Տրապիզոնում լուսավորական գործը բարձր վիճակի հասցրնելուց հետո, Ս. Հայկունին անմիջապես մեկնում է Վան, Ալյուր գյուղում հիմնադրում առաջին դպրոցը՝ այդտեղ ևս գործնական ընթացք տալով Վարազդատյան ընկերության աշխատանքներին։

¹³ ԳԱԹ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 107։

1875—76 թթ. Արդվինում ծայր էին առել կրոնական, ներազգային խլրտումներ։ Գաղափարական այդ անհամերաշխությունը կասեցնելու նպատակով տեղի հոգևոր առաջնորդը հատուկ նամակ է գրում Ս. Հայկունուն, խնդրելով նրան գալ և կարգի բերել ստեղծված վիճակը և հնարավորության սահմաններում կազմակերպել դպրոցական-լուսավորական գործը։ Անշուշտ, Հայկունին կարող էր մերժել այդ առաջարկը, քանի որ ուներ բավական հարմար աշխատանք, սակայն Արդվինի աշխատավոր հայության անորոշ դրությունը և հատկապես նամակի ոգին շատ են հուզում զգալուն մանկավարժին. «Հայկա և Արամս սերը,— կարդում է Հայկունին այդ նամակում,— լուսավորիչը կանգնած ակնդետ քեղ կսպասեն, աստ է մեծ Շանան և գործելու ասպարեզդ, արի՛, փոքր ինչ կարգի դիր. եթե հաճո չէ՝ վերադարձիր»¹⁴։ Ժողովրդի ցավով մտահոգված Հայկունին որոշում է «գնալ և աղգայնոց օգտակար ըլլալ»¹⁵։

Արդվինում Ս. Հայկունին կարգավորում է դպրոցական գործերը, մոտիկից ծանոթանում տեղի բնակչության բոլոր խավերին՝ աշխատելով ամեն կերպ օգտակար լինել ժողովրդին։ Այդ բոլորի փոխարեն նա առնուրեք վայելում է հարգանք ու պատիվ։

Այդ ընթացքում Ս. Հայկունին ծանր հիվանդությամբ տառապող կնոջը փոխադրում է Շանա՝ նրա ծնողների մոտ։ Արդվինից հաճախ նրան տեսություն գալով, հնարավորություն է ունենում ուշի ուշով հետևել շանացիների կյանքին ու նրանց առօրյա անցուղարձեղին։

Այդ շրջանում հայ ժողովրդի վիճակը հետզհետե ավելի էր ծանրանում. սուլթանական կառավարության մեծաքանակ հարկերն ու տուրքերը հավաքելու համար թուրք զապթիկներն ու ենիչերիները ցրվում էին երկրի տարբեր կողմերը, այդ թվում նաև Շանա գյուղը։ Նրանց գործադրած անմարդկային բռնություններն ահեղի չափերի էին հասնում։ Հարկահավաքները դաժանորեն էին վարվում այդ գյուղի հայության հետ՝ ստիպելով չնչին գնով վաճառել իրենց վերջին կովն ու օջախի վրալի կերակրի միակ կաթսան, որպեսզի վճարեն պահանջված գումար։

¹⁴ ԳԱԹ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 107։

¹⁵ Նույն տեղում։

րը, իսկ հնարավորութիւն չունեցողին պատ-
ժում էին, խոշտանգում: Ս. Հայկունուն շատ
է հուզում այդ բոլորը: Մի անգամ շանացի
գյուղացիներից մեկը չի կարողանում հարկը
վճարել: Տեղի հայ քահանան երաշխավո-
րում է, որպէսզի նա մեկ օրվա ընթացքում
գնա քաղաք, պահանջված գումարը բերի:
Երբ լրանում է 24 ժամը. հարկատուն ուշա-
նում է, թուրքերը քահանային բռնում և
կապում են մզկիթի շմբին գտնվող մի հա-
ռից, ապա սկսում են վրան ջուր լցնել ու
ծեծել¹⁶: Ս. Հայկունու ժողովրդական ու
մարդասիրական զգացմունքները թույլ չեն
տալիս լուսթյան մատնել այդ դեպքը, և նա
բողոքագիր է ուղարկում Տրապիզոնի ազգա-
յին խորհրդին, բայց ոչ մի արձագանք չի
ստանում: Ստրկամիտ ազգայիններից դժգոհ
ու վրդովված Ս. Հայկունին քաղաքական
բնույթի սուր հողվածներ է գրում Կ. Պոլսի
«Արարատ», «Հայրենիք» և «Մեջմուա ախ-
պար» պարբերականներում՝ մանրամասն
նկարագրելով կատարված այդ գազանային
իրողութիւնը:

Հողվածները¹⁷ հրատարակվում են և մեծ
աղմուկ բարձրացնում: Այդ պարբերական-
ների խմբագիրները պատասխանատվության
են ենթարկվում: Կ. Պոլսի սահրազամը
ներանցից պահանջում է այդ հողվածների
բնագրերը և հեղինակի անունը: Հայ խմբա-
գիրներն սկզբում հրաժարվում են, ապա՝
սպառնալիքից վախենալով, տեղի են տալիս:
Վտանգվում է Ս. Հայկունու կյանքը: Ամենու-
րեք խոսում են նրա գրած հանդուգն հող-
վածների մասին: Այդ օրերին նույնիսկ
Կ. Պոլսի պատրիարք Ներսէս Վարժապետ-
յանը հատուկ մարզ է ուղարկում Ս. Հայկու-
նու մոտ՝ խորհուրդ տալով հարկ եղած դեպ-
քում դիմել ուսական դեսպանատան պաշտ-
պանութանը, ոմանք էլ նրան խորհուրդ են
տալիս՝ փախչել: Սակայն ի բնե տոկուն ու
կորովի Հայկունին ոչ միայն խույս չի տալիս,
այլև դատավարութեան ժամանակ համար-
ձակորեն խոստովանում է, որ հողվածների
հեղինակն ինքն է, և որ այդ հողվածները

տպագրվելուց հետո անգամ առավել սարսա-
փելի դեպքեր են կատարվել, ու մեղադրյալի
աթոռին նստած նա առանց վարանելու
պատմում է, թե ինչպես թուրք ոստիկան-
ները, հայ գյուղացիների թիկունքին նստե-
լով՝ գյուղից գյուղ են քշել և տանջել նրանց:
Դատական հարցաքննութիւնից հետո ոչ
միայն թուրք կառավարութիւնը, այլև տեղի
հայ առաջնորդարանն անգամ թշնամաբար
են տրամադրվում Ս. Հայկունու նկատմամբ:
Հոգեւոր առաջնորդն իր երբեմնի մտերմակա-
ն կապերը խզում է Հայկունուց և եկեղեցու
մեջ քարոզ կարդալու ժամանակ ամբողջ
բնակիչների ներկայութեամբ խստորեն հան-
դիմանում է ժողովրդի մեջ հարգանք վայե-
լող ուսուցչին:

Արդվինի հայ եկեղեցին՝ հանձինս հոգեւ-
րականների, սաստիկ դժգոհ էր Հայկունուց,
քանի որ նա ոչ միայն նյութական վնաս էր
հասցրել ազգային գանձարանին. մի քանի
ոսկի էր ծախսել տվել իր դատավարութեան
օրերին, այլև գլխավորապես այն բանի հա-
մար, որ նրա պատճառով թուրք կառավարու-
թիւնը կարող էր «վերանայել» իր բարյա-
ցական վերաբերմունքը առաջնորդարանի ու
նրա պաշտոնյաների նկատմամբ: Ս. Հայ-
կունին իր հուշերում զայրույթով է պատմում,
թե ինչպես առաջնորդարանում կազմա-
կերպված պաշտոնական հավաքութենե-
րից մեկում չհանդուրժելով իրեն ուղղված
անարգական խոսքերը, ընդոստ պատաս-
խանել է. «Ես այն արած եմ, ինչ խիղճս
ինձ թելադրեց, ազգիս պատիվը վերա-
կանգնած եմ, ինչ որ դուք այդ մասին
անզգա դարձած եք, թուրքի ատյանից ազատ-
վեցա, այժմ նույն դերը դուք հանձն առած
եք»¹⁸:

Այդ հանդուգն պատասխանը դուր չի գալիս
առաջնորդին ու ներկա գտնվող ազգային-
ներին, որոնք համախմբվում են և ֆիզիկա-
կան ուժ գործադրելով՝ ծեծում ու բանտ են
նետում նրան:

Զհանդուրժելով «ազգայինների» այդ օրի-
նակ նախատիւները, Ս. Հայկունին բանտից
ազատվելուց անմիջապես հետո, մեկնում է
Արդվինի այդ «հեղձուցիչ մթնոլորտից»
և Տրապիզոնի արվարձաններից մեկում
շարունակում է ուսուցչութեամբ զբաղվել՝

¹⁶ Տե՛ս Ս. Հայկունու անստորագիր հողվածը, «Արա-
րատ», Կ. Պոլս, 1876, հոկտեմբերի 24:

¹⁷ Դժբախտաբար մեզ չհաղորդեց տեղում գտնել
այդ պարբերականները, իսկ Ս. Հայկունու անստորա-
գիր հողվածներից հայտնաբերել ենք միայն մեկը
(տե՛ս նախորդ ծանոթագրութիւնը):

¹⁸ ԳԱԹ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, 107:

մատաղ սերնդի ուսուցման ու դաստիարակութեան մեջ գտնելով իր սփոփանքը:

1878 թվականին, Կ. Պոլսի Ներսես պատրիարքի հատուկ հանձնարարութեամբ, Գրեգին Սրվանձտյանցը վիճակագրական հանապարհորդություն է կատարում՝ արևմտահայության տնտեսական պայմաններն ու նրանց ուսումնական աշխատանքների դրվածքն ստուգելու հատուկ նպատակով: Գ. Սրվանձտյանցն իր հաշվետու տեղեկագրում արձանագրում է. «Ավելորդ է մի առ մի նշանակել, թե քանի-քանի վիճակներն անցա, ուր վարժարաններ երբեք չկան, բայց խնդրությամբ սրտի կհիշատակեմ Սեբաստիոն քաղաքի վարժարանները, Սենեքերիմյան ազնիվ ընկերության ջանից և խնամոց արդյունքը, կան նաև մասնավոր վարժարաններ...»¹⁹ և մեկ առ մեկ թվարկում է նրանց հաջորդությունները ևս: Իր այդ շրջագայության ընթացքում Գ. Սրվանձտյանցն այցելում է նաև Ս. Հայկունու դպրոցը: Նա մոտիկից ծանոթանում է Հայկունու կատարած աշխատանքներին, ստուգում աշակերտների ու աշակերտուհիների գիտելիքները և իր գոհունակությունն է հայտնում բազմաշարժար ուսուցչին՝ խորհուրդ տալով շարունակել այդ հայրենանվեր-լուսավորական գործը²⁰:

Մեծ բանագետի քաջալերանքն ու նրա հետ ունեցած անմիջական մտերիմ զրույցները խոր տպավորություն են թողնում Ս. Հայկունու վրա և նա մեկընդմիջտ որոշում է հետևել նրա բանահավաքական-ազգագրական կոչումին:

Այնուհետև Ս. Հայկունու կյանքում սկսվում է գործունեության մի նոր շրջան, որը համընկնում է ռուս-թուրքական պատերազմի (1877—1878) իրադարձություններին և նրա հետ կապված ազգային ազատագրական տրամադրություններին:

Ազգային ազատագրության գաղափարները, ինչպես արդեն տեսանք, օրակարգի հարց էին դարձրել ժողովրդական զանգվածների լուսավորության խնդիրը: Հայաշատ մի շարք վայրերում հիմնադրվում են դպրոցասեր ընկերություններ:

Այդ ժամանակաշրջանում է, որ Կիլիկյան Երիտասարդական և Արարատյան ընկերությունների օրինակով, 1879 թվականին

Կ. Պոլսում հիմնադրված Դպրոցասիրաց ընկերությունը որոշում է Հայաստանի մի շարք վայրերում դպրոցներ հիմնադրել, այդ թվում նաև՝ Ալաշկերտում, որի հայ բնակիչները պատերազմի ժամանակ անասելի տառապանքներ էին կրել: Այդտեղ դպրոցական գործը կազմակերպելու համար այդ նույն ընկերության հանձնարարությամբ Ս. Հայկունին, ավագ ուսուցչի պաշտոնով, գործուղվում է Ալաշկերտ:

Դա մի այնպիսի ժամանակաշրջան էր, երբ դեպի Արևելահայաստան (ռուսական սահմանները) գաղթած ալաշկերտցիները պատերազմից հետո, հետզհետե վերադառնում էին իրենց նախկին բնակավայրերը: Սակայն նրանք ո՛չ պատսպարվելու տեղ և ո՛չ ուսուցիչ ունեին: Այդ նույն թվականի ձմռանն սկսվում է սովը՝ ավելի սարսափելի դարձնելով նրանց վիճակը:

Սովից, հիվանդություններից ու սառնամանիքից տառապող անօթևան հայ գաղթականները, ռուսական սահմաններից իրենց հարազատ օջախը վերադառնալով, ծայրաստիճան ընդդիմության և բռնությունների էին հանդիպում: Թուրքական կառավարության սպառնալիքները մի կողմից, նրա ձեռքին գործիք դարձած քուրդ կեղեքիչների անմարդկային զազանությունները մյուս կողմից՝ հյուժում և սպառում էին առանց այն էլ ուժասպառված հայ գաղթականներին:

Թուրք կառավարության ազգահալած քաղաքականությունն առաջնորդվում էր «Բաժանիր, որ տիրես» սկզբունքով և ազգամիջյան խռովություններ էր ստեղծում՝ քուրդ անգիտակից տարրերին լարելով հայրի դեմ:

Հայ և քուրդ աշխատավոր ժողովուրդները, որոնք երկար տարիներ իրար կողք կողքի համերաշխ հարևանել էին, արդեն իրար «թշնամի» էին նկատվում: Ս. Հայկունին որպես իր ժամանակի առաջավոր մտածող դեմոկրատ, թուրք կառավարության ձեռքին գործիք դարձած քուրդ կեղեքիչների (բեկեթի ու շեյխերի) անմարդկային վարքագիծը պախարակելով հանդերձ, խոր համակրանք է տածել քուրդ աշխատավոր ժողովրդի նկատմամբ և բարձր գնահատել նրա բարոյական արժանիքներն ու ստեղծագործ ոգին: Այս բոլորի լավագույն վկայությունն է Ժու-

¹⁹ «Փորձ», Կ. Պոլիս, 1879, № 4, էջ 172:

²⁰ ԳԱԲ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 107:

ղովորդասեր բանահավաքի գրի առած քրդական բազմաթիվ վիպերգերը և ժողովրդական այլ նյութերը՝ Ս. Հայկունին քաջատեղյակ՝ ր քրդերեն լեզվին. նա այդ նյութերի ստվար մասը դրի է առել քուրդ ժողովրդի հարազատ լեզվով և այնուհետև ըստ հարկի՝ թարգմանել հայերեն²¹:

Այլաշկերտում Ս. Հայկունին մասնակցում է սլատերազմից տուժվածների համար կազմակերպված Սովետոց հանձնաժողովի²² աշխատանքներին՝ ընտանիք առ ընտանիք շրջելով, սնունդ, վառելիք, դեղորայք ու հագուստներն է բաժանում կարիքավորներին, սփոփում ու մխիթարում գաղթականներին և միաժամանակ, որպես ակնառես, բազմաթիվ թղթակցություններ է գրում Կ. Պոլսի մի շարք պարբերականներին՝ մանրամասն նկարագրելով ժողովրդի վիճակը:

«Ընթերցող հայ հոգիք,—գրում է Ս. Հայկունին 1879 թվականի «Մասիսի» էջերում,—մարդասեր անձեր, պահ մը ինձ հետ դաշտս իջեք, այս տուններուն առջև կեցողներուն հանդիսատես եղեք. ասոնք անոնք են, որ իրենց ստացվածքը քուրդերուն անգութ ճիրանաց, իրենց սիրելիքը քուրդերուն արյունարբու սրոց զոհ տալին հետո, հուսահատ ի Ռուսիա գաղթեցին որպես թե իրենց ազատիչին գիրկն, որ մխիթարություն գտնեն. իրենց հույսն ի դերև ելավ, վասն որո հուսա-

հատ ետ դարձան իրենց սպաննիչներն և կեղծքիչներն աղաչելու, որ յուրյանց տանց մեջ իբրև հյուր ընդունվին. շատ անգամ այս ալ կզրլացվի, վասն որո շատ մը ընտանիքներ, ամեն ինչ կորուսած մերկ ու բոբիկ իրենց տանց առջև սայլերու վրա կպառկին օրերով, որ իրենց տուններուն վրա բռնացող քուրդերուն գութը շարժեն»²³:

Ահա այսպես էր գաղթականների վիճակը, իսկ ովքեր ավելի տանելի պայմաններում էին գտնվում, այսինքն լավագույն դեպքում, ունեին տուն և օջախ, ապա անընդհատ ենթարկվում էին թուրք կառավարության կողոպտիչների հարստահարություններին. «Ճանապարհներու վրա եղող գյուղորներից շատերն ամեն օր տարապարհակ կվարվին, իրենց ձիերով և սայլերով անցողաբաժ անող գրեթե ամեն անձեր կիջնան հայու տուն, կուտեն, կխմեն՝ իրենց ձիուն հետ, առանց ստակ մի վճարելու կմեկնին: Եթե այդ հայը չունիմ ասե, այն միջոցին գավազանի կամ խարազանի հարվածներ իրեն բաժինն է: Դեռ վառել ամենօրյա սովորություն է, ամեն գիշեր դաշտիս մեջերն բոցեր կտեսնվին, գիշեր կըլլա, որ 40—50 կամ 100 ոսկի արժողությամբ դեղեր կվառվին, կովեր կամ ոչխարներ կտարվին»²⁴:

Այնուհետև Ս. Հայկունին նկարագրում է ալաշկերտցի գաղթականների սովամահ վիճակը.

«...Տեսա Ամատ գյուղը, մի ընտանիք, հայր, մայր սովից մեռած: 7 թե 10 տարվա փթած ցորենը շաղել ու հաց էին թխել, որ հուսն մարդ չէր կարող տոկալ, երկու մեծ աղջիկները գունաթափ հյուծված, թունտրան վրան նստած կիսամերկ, ամոթու ձեռներով իրենց մերկություն կծածկեին»²⁵:

Եվ կամ Զետկան գյուղի գաղթականները, որոնք հազիվ «գարիի հացով կապրեին», երբ գյուղում հայտնվում է Մստաֆա բեկը, 30 տնավեր շերքեզների հետ, գյուղացիներն «առ ահի իրենց ղավականց պարեն կտրելով՝ այդ անգութներուն որկորը լցրին»²⁶:

Բացի ավարից ու ավերից, մարդասպանությունն ու առևանգությունը անասելի չափերի էր հասնում: Ճարահատյալ հայերը

²¹ Քրդական բանահյուսության այդ հարուստ նյութերը Ս. Հայկունին ամփոփել է «Էմինյան ազգագրական ժողովածուի» Ծ հատորում, Մոսկվա—Վաղարշապատ, 1904:

²² Ռուս-թուրքական պատերազմն աղետալի էր դարձել արևմտահայության համար, հատկապես այն շրջաններում, որտեղ կովիներն ավելի ուժգին էին: Մի քանի տարի շարունակվող երաշտն առավել էա սաստկացրել էր աղետը: Հայությունը սովի ճիրանների մեջ էր: Այդ նպատակով Կ. Պոլսի բոլոր թաղամասերում կազմակերպվում են նպաստի հանձնաժողովներ, որոնք կարճ ժամանակից հետո միացան Կենտրոնական հանձնաժողովին, որը ներսես պատրիարքի 1880 թ. հունվարի 12-ի հատուկ կոնգակով կոչվեց «Մովսես հանձնաժողով»: Այդ հանձնաժողովին հաջողվեց 39000 ոսկի հանգանակել: Այդ հասույթով նա ոչ միայն նյութապես օժանդակեց չքավորներին, այլև զանազան գավառներում հողագործական ու մշակութային միջոցներ հատկացրեց վարժարաններին՝ զարկ տալով լուսավորության ու արհեստագիտության բազմաթիվ ճյուղերին:

Տե՛ս Մ. Օրմեչյան, Ազգապատում, մասն երրորդ, Կ. Պոլս, 1927, էջ 4375:

²³ «Մասիս», Կ. Պոլս, 1879, № 2479:

²⁴ Նույն տեղում, № 2481:

²⁵ ԳԱԹ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 107:

²⁶ Տե՛ս «Մասիս», Կ. Պոլս, 1879, № 2481:

այդ բոլորի համար բողոքում էին կառավարությանը, սակայն ոստիկանները փոխանակ հայերին պաշտպանելու, խրախուսում էին բեկերին: «...Կուզե մարդասպան ըլլա, ազատ կթողուն,—գրում է Հայկունին վրդովված,—և ընդհակառակը, կգանակոծեն զհայերն, ի պատիժ իբր ի Ռուսիա գաղթելուն»²⁷:

Դեռ այսքանը քիչ էր ալաշկերտցիների համար, «Կարսի նահանգեն 1000 տան շափ տաճիկ գաղթականներ տարածված են դաշտիս շրջակա գյուղերն ու բլուրներու մեջ, որը վրանաբնակ, որն ալ տուներու մեջ զետեղված: Հայ գաղթականն արդեն ոչինչ չունի, իր դրացիեն կամ ազգականեն մուրալով պիտի ապրի», իր գոյությունը մի կերպ պիտի պաշտպանի բաժին հանելով նաև թուրք հափշտակիչներին, որոնք կառավարության կողմից ուղարկված էին հայկական շրջաններում բնակություն հաստատելու և հայերի հողերն ու գույքերը զավթելու: Այդ թուրք վերաբնակիչներից բացի հայերին կեղծեցում էին նաև կառավարական հարկահավաքները, որոնք Ռուսաստան գաղթած ու վերադարձած հայ թանհավատարիմներից ապահանջում էին հին ու նոր ամեն տեսակի հարկերը, խոշտանգում ու չարչարում էին դաժան կերպով՝ առանց այն էլ սովի մատնելով գյուղացիներին:

Ս. Հայկունին, չկարողանալով վերջակետ դնել իր սրտաճմլիկ նկարաշարքին, ավելացնում է «Ալ ինչե՛ր կա, որ խեղճ ժողովուրդն առ ահի կըռն չկրնար համարձակիր բողոքելու, որպեսզի ավելի թշնամիներ չվաստկի, վասնզի կտեսնե, որ շատ մը բողոքներ անգործադրելի մնացեր են և հետևանքն ավելի գեշ եղած է»²⁸:

Ժողովրդի ցավերով մորմոքվող Ս. Հայկունին Կ. Պոլսի պարբերականներում գրած իր հոդվածներով կոչ է անում բոլորին, որպեսզի օգնության ձեռք պարզեն. «Գթասիրտ հայեր,—գրում է նա,—խնդրեմ դարձուցեք աչքերնիդ Վաղարշակերտի վրա, տեսե՛ք իր եղկելի վիճակ, ուր սոքա ձեռն ի ծնոտ կղեկներին իրենց ամենահարկավոր հացն կորոնեն, որպեսզի ձմեռն սովամահ չկորչին, որովհետև քաջ գիտցած են, որ առ ոտն է սովն, եթե գթասիրտ հայեր ձեռն չկարկանեն: Երկու հարյուրե ավելի ընտանիք ամեն

բանե զրկյալ իրենց հայրենիք դարձած են և նոցա շափ մ'ալ գալու վրա են, հոս չէին, որ ցորյան ցանեին, ստակ չունեին, որ առնան, ալ ո՛վ ընթերցողք, դուք խորհեցե՛ք, թե սոցա վիճակն ի՞նչ պիտի լինի, վասն հայ եք՝ մարդ, գիտե՛ք սովի սարսափելի երես»²⁹:

Ժողովրդասիրության անկեղծ զգացումով տոգորված Ս. Հայկունու լրագրային այդ սրտառու թղթակցությունները, որոնք սկիզբ դարձան նրա հետագա ազգագրական, վիճակագրական ու տեղագրական ծավալուն ուսումնասիրություններին, դրական ներգործություն էին ունենում ընթերցողների վրա: Սովյալների օգնություն կազմակերպող հանձնաժողովի միջոցով, ամեն կողմից Ալաշկերտ էր ուղարկվում ցորեն և այլ սննդամթերք, փող ու դեղորայք: Այդ բոլորը Ս. Հայկունին բարեխղճորեն բաժանում էր կարիքավորներին:

Մի քանի տարվա ընթացքում ալաշկերտցիների վիճակն աստիճանաբար բարելավվում է: Այլևս այնքան չեն նկատվում պատերազմի ու սովի հետքերը: Գյուղացիներն զբաղվում են իրենց առօրյա աշխատանքներով: Ս. Հայկունու դպրոցի աշակերտների թիվն օրըստօրե աճում է, վաստակյալ ուսուցիչն ստիպված է լինում դպրոցական նոր, ընդարձակ շենք կառուցելու մասին մտածել: Նա այդ նպատակով հանգանակություն է կազմակերպում և հավաքված գումարով շինանյութ գնում: Այնուհետև կազմակերպում է գյուղացիներին ու աշակերտներին, և միահամուռ ուժերով սկսում են դպրոցի շինությունը: Բոլորի հետ միասին նա ևս եռանդուն աշխատում է, քար ու շաղախ կրում՝ իր անձնակազմ օրինակով ոգևորում ուրիշներին:

Դպրոցի շինությունն ավարտվում է, սակայն վրա հասնող ձմեռային սառնամանիքները Հայկունուն ստիպում են շենքի լուսամուտներն ու դռները թղթով ու կտավով մի կերպ պաստառել և սկսել պարապմունքները:

Ալաշկերտի դպրոցի համբավը տարածվում է շրջակա վայրերում: Բազմաթիվ պատանիներ ու աղջիկներ գալիս հաստատվում են Ալաշկերտ՝ որպեսզի տեղի դպրոցը հաճախեն:

²⁷ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1879, № 2481:

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Նույն տեղում:

Ս. Հայկունին ևս տեսնում է իր սաների վիթխարի առաջընթացը: Այդ մասին նա գրում է. «Վարժարանս խիստ լավ կերպով կհառաջադիմե, աշակերտաց բարոյականն լավ է, իրենք ուսման ընդունակ և սիրող ուսման, վասն որոգիչեր ցերեկ բան գործըրած են ուսումն, որով մի վայրկյան դատարկ չեն անցուներ, վասնզի դիտեն, որ ամբողջ Վաղարշակերտի տարածության մեջ ուրիշ վարժարան չկա»³⁰:

Ժողովրդական ուսուցիչը քաջ գիտակցել է ժողովրդական կրթության անփոխարինելի դերն ու նշանակությունը: Ահա թե ինչու նա ջանք չի խնայել մատաղ սերնդին լավագույն ձևով ուսուցանելու մայրենի լեզուն, հայ ժողովրդի պատմությունն ու աշխարհագրությունը, իսկ երեկոները անգրագետ մեծահասակներին հավաքելով նա ձրի գրաճանաչություն է սովորեցրել:

Մանկավարժական գործի նկատմամբ Ս. Հայկունու նվիրվածությունը անսահման է եղել: Նա իր գիտելիքները աշակերտներին հաղորդելուց բացի, նույնիսկ իր նյութական սուղ միջոցներն է տրամադրել՝ նրանց համար գնելով հաշատուր Աբովյանի, Ղևոնդ Ալիշանի, Մկրտիչ Պեշկևիթաշյանի, Պետրոս Դուրյանի, Հակոբ Պարոնյանի և շատ ուշիշ հայ գրողների ստեղծագործությունները: Այդ եղանակով նա դպրոցին կից ստեղծում է նաև համեստ գրադարան-ընթերցասրահ:

Դպրոցական ուսուցման պաշտոնական սիստեմը բնութայնն ու ժամանակակից կյանքին ավելի մոտեցնելու հատուկ միտումով Ս. Հայկունին հանգստյան օրերին իր աշակերտների հետ հայրենասիրական երգեր երգելով, առաջնորդում էր զանազան զբոսանքների: Փորձառու ուսուցիչը դաստիարակչական այդպիսի միջոցներով նպատակ ուներ զարգացնել նրանց ոչ միայն ֆիզիկական, այլև հոգևոր ու մտավոր կարողությունները: Հայրենի գեղատեսիլ բնության գրկում կատարած այդ պտույտները միաժամանակ անսպառ նյութ էին մատակարարում նրանց զարգացող երևակայությունը:

Ս. Հայկունու՝ մտածող-մանկավարժի, մեծագույն երախտիքը եղել է այն, որ նա ամեն կերպ աշխատել է պատանիներին ճանաչել տալ իրենց հայրենի բնաշխարհը,

այդ գեղեցիկ բնության գրկում իր տխուր ու ողբերգական կյանքով ապրող հայության քաղաքական ու տնտեսական անմխիթար վիճակը:

Այդ բազմաթիվ շրջագայությունների ընթացքում աշակերտներն իրենց շարադրությունների համար անհրաժեշտ նյութեր ու տպավորություններ էին կուտակում, իսկ Հայկունին օգտվելով առիթից, հավաքում էր տեղագրական ու ազգագրական, ինչպես նաև բանահյուսական հարուստ ու բազմազան նյութեր:

Մանկավարժական այսպիսի նպատակասլաց գործունեությունը, սակայն, իր բարդ ու դժվարին կողմերն ուներ: Հինգ-վեց դասարանից բաղկացած դպրոցի աշակերտների թիվը հետզհետե աճում էր, այնինչ Հայկունին միայնակ էր և չէր հասցնում բոլոր դասարանների պարապմունքները ղեկավարել: Հետևաբար և ստիպված է լինում մանկավարժական յուրօրինակ միջոցներով դիմել: Հաճախ նա բարձր դասարանի աշակերտներին հանձնարարում էր հսկել փոքրերին, ստուգել նրանց գրավոր աշխատանքները և ուղղել կատարած սխալները:

Բացի այդ, փորձված մանկավարժը իր աշխատանքային գործունեության ընթացքում կիրառում էր այլևայլ մեթոդներ: Ծաբաթվա մեջ մի անգամ հանձնարարում էր աշակերտներին իրենց սիրած հեղինակի մի որևէ ստեղծագործության նմանությունը շարադրել արձակ կամ շափածո աշխատանք: Այդ միջոցով զարգացնում էր աշակերտների երևակայությունը, ինչպես նաև նրանց լեզվական ունակությունները:

Ս. Հայկունու կիրառած մանկավարժական այս ձևերն ու եղանակները բարերար ազդեցություն էին ունենում սովորողների վրա: Թեև նա ոչ մի ջանք չէր խնայում լավագույն ձևով կազմակերպելու իր դպրոցի աշխատանքները, բայց նա միշտ զգացել է իր թույլ կողմը՝ գիտելիքների այն պակասը, որը դժբախտաբար, հետևանք էր իր անսխալ ուսումնառության:

«Կխոստովանիմ,—գրում է նա իր հուշերում,—որ աշակերտները հսկա քայլեր առին, անցան զիս, նկատեցի այլևս անկարող եմ ուսման ծարավի աշակերտները հագեցնել»³¹ և գործի հաջողության համար

³⁰ ԳԱԹ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 107:

³¹ ԳԱԹ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 107:

գիմում է դպրոցասիրաց ընկերության վարչությանը՝ խնդրելով մի ավելի պատրաստված երիտասարդ ուսուցչի աշակցությունը: Այլաշկերտ է առաքվում ոմն Գևորգ Զիլին-գարյան, որի հետ միասին Ս. Հայկունին շարունակում է աշխատել: Որոշ ժամանակ անց նոր ուսուցչի հոգի վարձագիծը բացասաբար է անդրադառնում աշակերտների վրա. «Այն մատաղ տունկերը, որոնց վրա անհաշիվ խնամք թափած էի, տեսա խամրած ու փչացած,— ցավով գրում է Հայկունին,— ես կար միշտ համբերեցի, որպեսզի ասել չտամ թե տնօրենության պաշտոնից զրկվելուն համար կհակառակի, վասնզի կյանքիս մեջ կարողութենես բարձր պաշտոնի ձգտած չեմ երբեք: Սակայն կրակն ընկած էր սիրտս, կտեսնեի այն աշակերտները, որ պատրաստված էին իրենց ընտանիքին ու ազդին մեկ-մեկ պիտանի անդամներ դառնալու՝ կփչանային»³²:

Մի անգամ, երբ այդ նոր ուսուցիչը հարած դասարան է մտնում, Հայկունին խստությամբ հանդիմանում է նրան: Վերջինս փոքրոգությամբ ընդունելով այդ վերաբերմունքը, դպրոցի տեսուչի հասցեին հերյուրանքներով լի հեռագիր է ուղարկում Օրմանյան սրբազանին ու Միացյալ ընկերությանը, որոնք առանց խորամուխ լինելու հարգի էությունը, աշխատանքից հեռացնում են վաստակաշատ մանկավարժ Ս. Հայկունուն: Շուրջ երկու տարի նա առանց աշխատանքի մի կերպ պահպանում է բազմաճյուղ ընտանիքի գոյությունը: Տնտեսական այդ ծանր պայմաններում անգամ Ս. Հայկունուն մտահոգում է մանուկ սերնդի ուսման ու դաստիարակության գործը: Պաշտոնից զերկված ժողովրդական ուսուցիչը, առանց նյութական որևէ ակնկալիքի, ձեռնամուխ է լինում ազգային վարժարանի խարխուլ շենքի վերանորոգմանը: Ավելացնում է դասասենյակների թիվը, բարելավում հարմարությունները և սկիզբ դնում Հայուհյաց օրհորդաց վարժարանին, որտեղ և հետագայում նշանակվում է ուսուցիչ:

Առաջավոր գաղափարներ ունեցող Ս. Հայկունուն խորապես մտահոգել է կանանց ազատագրության հարցն ու նրանց լուսավորության գործը: Նա իրեն հուզող այդ հարցե-

րըն արծարծել է նաև ժամանակի պոլսահայ մամուլում, կոչ անելով հասարակությանը «Զբաղվի Հայաստանի թշվառ օրհորդների փրկության գործով»: Հայ հասարակայնության, հայ ընտանիքի կազմավորման լավագույն նախապայմանը համարելով կնոջ՝ մայրերի, դաստիարակությունը «Այն անգործագետ գեղջկուհիները, որոնք այսօր անտաշ քար են, բայց վաղն հղկվելով քան զականս պատվականս պիտի ըլլան: Զրեմք այս մատաղ և անմեղ տունկերն, ապա պիտի տեսնեմք, թե ի՞նչ օգտակար պտուղներ պիտի տան: Ասոնք չեն այն տունկերեն, որ շատ աշխատանքով առաջ կուգան, այլ նորածիլ բողբոջի պես դյուրությամբ ուզած կողմերնիդ կրնաք շտկել, ուղղեմք սոքա, որ օգտակար մայրեր պատրաստվին հայության համար»³³:

Ս. Հայկունին իր մանկավարժական գործունեության ընթացքում բազմաթիվ հոգսերի հետ միասին չէր դադարում շրջագայել գյուղերն ու ավանները, թափանցել ժողովրդական հոգու և մտքի խորխորատները, և Սրվանձությանցի օրինակով աշխատում էր ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրել տեղավայրն ու աշխարհագրական միջավայրը, բնակչության քաղաքական, տնտեսական գոյավիճակը, ազգագրական ինքնատիպ նիստ ու կացը, սովորույթն ու հավատալիքը, խոսքն ու զրույցը: Ազգագրագետ-հետախույզի ուշադրությունից չի վրիպել նաև հնագիտական մեծ արժեք ներկայացնող պատմական նշանավոր, թե աննշան տեղավայրերը, հողի ընդերքից պեղված կմախքներն ու առարկաները, սեպագիր արձանագրություններն ու ձեռագիր հիշատակարանները: Ս. Հայկունին իր ճանապարհորդություններից մեկի ժամանակ, խաստուր գյուղում նկատում է սեպագիր մի արձանագրություն: Հայկական հնությունների հանդեպ ապաշտամունքի հասած սերրանրան ստիպում է այդ սրբատաշ քարը փոխադրել Այաշկերտ և հյուսել իր հիմնադրած դպրոցի պատի մեջ, որպեսզի գետնի վրա մնալով նրա գրերն ավելի շաղավաղվեն և գոնե «հետագա ուսումնասիրողաց նյութ դառնա»³⁴: Նույնպիսի հոգատարությամբ նա

³² ԳԱԲ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. Իժ7:

³³ «Մասիս», Կ. Պոլս, 1879, № 2484.

³⁴ ԳԱԲ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 107:

Շեռոյան գետի աջափնյա բարձունքից հայտնաբերում է հնադարյան հսկա անասունների կմախքներ, որոնք անվթար պահպանելու համար փոխադրում է Կարին՝ հանձնելով Սանասարյան վարժարանի պահպանությանը:

Ալաշկերտում անցկացրած տասը տարիների ընթացքում Ս. Հայկունին անընդհատ շրջագայել է մանրամասն նկարագրել այդ գավառի ամեն մի գյուղը, սարն ու ձորը, դաշտն ու լեռը, գետն ու առուն, հնամյա նյութական մշակույթի հուշարձանները, կոթողների ավերակները: Նա շրջագայությունների ժամանակ այցելել է նաև Արուզեյթի բերդը, որի նկարագրության մի հատվածը լույս է ընծայում³⁵, իսկ մնացածը՝ մի խնդրոտ մարդ չգտնվեցավ, — գրում է նա, — որ այդ թանկագին գրվածքները ի մի հավաքելով՝ տպագրվեին³⁶:

Ալաշկերտում եղած ժամանակ նա ամառային արձակուրդն անց է կացրել Ուշ-Քիլիսի վանքում՝ նկարագրելով այդ վայրերն իրենց շրջակայքով:

Ոստիկանական խուզարկությունից խուսափելով Ս. Հայկունին իր հավաքած ու գրի առած նյութերի մեծ մասը թաղում է հողի տակ: Հետագայում, երբ թուրքական կառավարության կողմից դատապարտվում է 101 տարվա բանտարկության, նա փախչում, անցնում է ռուսական սահմանը: Տարիների ընթացքում հավաքած ու գրի առած բանագիտական-ազգագրական և հնագիտական հարուստ նյութերն այդպես էլ մնում են Ալաշկերտի-Բազրեանդի հայրենի հողում անթնդված:

Ս. Հայկունուն խորապես հուզել ու մտահոգել է իր ժողովրդի տխուր և անօգնական վիճակը: Թուրքական կառավարության կողմից կազմակերպված քրդերի հետամուտք ավազակային խմբերը կողոպտում, ավերում էին Ալաշկերտի շենքերը: Սարսափահար եղած գյուղացիները թողնում հեռանում էին հարազատ վայրերից: Հրոսակախմբերը հետապնդում էին փախստական հայերին և սահմանի վրա նրանց հասնելով՝ խոշտանգում, կոտորում:

Ս. Հայկունուն անշափ վիշտ ու դառնու-

թյուն են պատճառում այդ դեպքերը և նա, որպես իր միջավայրի առաջավոր ու աչքի ընկնող մարդկանցից մեկը, դիմում է տեղի կառավարական ատյանին՝ խնդրելով զսպել ավազակաբարո ամբոխի մոլի կատաղությունը: Սակայն նրանք ոչ միայն ուշադրություն չեն դարձնում նրա աղաչանքին, այլև բռնում ու սաստիկ գանահարում են նրան: Այդ իրադարձությունները բողոքի ալիք են բարձրացնում ալաշկերտցիների մեջ: 1888 թվականին, այդ գավառի ամեն գյուղից 2—3 մարդ՝ գյուղի լիազորությամբ դնում են Դավո գյուղի մոտ գտնվող ս. Գևորգ ուխտավայրը, որտեղ կազմակերպված գաղտնի ժողովում որոշում են «Ձեռք-ձեռքի տված հնար եղածին չափ դարման տանիլ ազգային կացությանը»³⁷: Ժողովականներն իրենց միջից մի քանիսին ուղարկում են Կ. Պոլիս՝ խաչատուր Կերեքյանի և ուրիշների հետ խորհրդակցելու, իսկ մի քանիսին Կարին՝ նահանգապետին բողոքելու կատարված բռնությունների համար: Այդ բողոքին ի պատասխան՝ սկսվում է 1889 թվականի Կարնո կոտորածը, ահ ու սարսափի մատնելով շրջակա հայությունը:

Ժամանակն իր պահանջներն էր թեւադրում. խմորվում էր հայ հասարակական-քաղաքական միտքը: 1887 թվականին ժնկում մի խումբ մտավորականների կողմից (Ավետիք Նաղարեկյանի գլխավորությամբ) կազմակերպվում է հնչակյան կուսակցությունը, որի կենտրոնական օրգանն էր «Հնչակ» թերթը: Ըստ հնչակյանների գաղափարախոսության, սոցիալիզմին հասնելու հետ միասին նրանց հիմնական նպատակն էր ազատագրել Արևմտյան Հայաստանը սուլթանական բռնապետության լծից: Այդ գործի համար նրանք ստեղծում են գաղտնի կազմակերպություններ, դրամ են հանգանակում, մարդիկ ու զենք են փոխադրում Արևմտյան Հայաստան, նույնիսկ տեղորոշական փորձերի ու զինված ելույթների են դիմում: Դժգոհ ժամանակաշրջանում, Բաքվից ու Թիֆլիսից Հայաստան եկող հասարակական գործիչների նման Կ. Պոլսից ևս Հունաստանի, Բուլղարիայի և Ռուսաստանի վրայով, Հայաստան էին անցնում հայրենասեր երիտասարդներ՝ իրենց հետ բերելով ազատատենչ

³⁵ «Երկրագունդ», Կ. Պոլիս, 1885, № 5, էջ 210—214:

³⁶ ԳԱԲ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 107:

³⁷ Լույս տեսնում:

Բուլղարիայի և ռուս մեծ ժողովրդի առաջավոր զաղափարները:

Տեղյակ լինելով ժամանակի ոգուն, Ս. Հայկունին արդեն իր համար մշակել էր հասարակական-քաղաքական որոշակի ըսկզբունքներ: Ս. Հայկունին մասսաներին կոչ էր անում ռենք գնել ու ինքնապաշտպանութան դիմել, մինչև իսկ նա իր սուղ միջոցներով հրացաններ է գնում, որպեսզի գյուղացիները զինվեն, սակայն զգալով, որ իր ջանքերն ապարդյուն են, և որ ամենից կարևորն է՝ դեռևս պատրաստի հող չկա համաժողովրդական ապստամբության համար, նա վերադարձնում է արդ զենքերը՝ միայն մի քանի հատ պահելով իր համար: Ս. Հայկունին պարզ գիտակցում է, որ իր գոյութունը հազիվ քարշ տվող չքավոր, հայ գյուղացին նյութական ավելորդ միջոցներ չունի զենք գնելու, որ ամենից էականն է, հնարավոր չէ նրան միանգամից ոտքի հանել ու պայքարի առաջնորդել: Ահա թե ինչու այդ հարցում նա վճռական տեղ էր տալիս ժողովրդական զանգվածների զաղափարական դաստիարակությանը:

Ս. Հայկունու հասարակական գործունեության այս զգույշ քայլերն, անշուշտ, չեն վրիպում թուրք կառավարության ուշադրությունից: Վերջինս հետապնդում է Ս. Հայկունուն՝ դատապարտելով 101 տարվա տաժանակրության:

Ժողովրդական ուսուցիչն ստիպված լքում է դպրոցն ու ընտանիքը, ինչպես և հողի տակ անթեղած իր մեծ քանակությամբ արծեքավոր նյութերը և փախչում, անցնում է ռուսական սահմանը: Երկար ժամանակ անգործ թափառում է Կարսում, Կաղզվանում, ապա ընկնում է Վաղարշապատում, Երևանում, անցնում է Իգդիր, ձմեռում է Կողբում, ապա՝ գնում Պարսկաստան:

1893 թ. Ս. Հայկունու մեծ աղջիկը՝ Արուսյակը, հայ փախստականների հետ միասին Ալաշկերտից մի կերպ գալիս ու գտնում է իր հորը: Նա Արուսյակից տեղեկանում է, որ իր փախուստից հետո, թուրքերը ձերբակալել են իր կնոջը, որը բանտում հուսահատությունից թունավորել է իրեն ու վախճանվել: Իր անձնական վշտի ու հոգսերի տակ տրորված Հայկունուն միաժամանակ մտահոգել է հայրենիքի ողբերգական դրությունը և իրենից հեռու գտնվող իր զավակների

անօգնական վիճակը: Նա իր դստեր հետ մեկնում է Թավրիզ այն հույսով, որ մի հարմար աշխատանք գտնի և կապ հաստատի Ալաշկերտի հետ՝ օգնելով և՛ իր երեսաներին, և՛ իր հայրենակիցներին: Սակայն իզուր են անցնում այդ ջանքերը, և նա վերադառնում է Վաղարշապատ:

Իր այդ դեգերումների ընթացքում Ս. Հայկունին, հոգեկան ու նյութական ծանր պայմաններում ապրելով հանդերձ, երբեք չի մոռանում հավաքել ու գրի առնել ազգագրական, տեղագրական ու բանահյուսական կարգի պատահած նյութերը: Ձևերը գտնված եմ,—գրում է նա,—ամենե՛ն նեղ օրիս մեջ միակ մխիթարությունս գտած եմ գրելով անցնել, այս տեղերում ևս բավական ազգագրական (և ոչ միայն ազգագրական—Վ. Ս.) նյութեր հավաքած եմ:³⁸

Սկսած 1893 թվականից Ս. Հայկունին ապրում և աշխատում է էջմիածնում: Ժամանակի հայտնի մտավորական, հրապարակագիր Նիկողայոս Քարամյանը հետևյալ կերպ է արտահայտվել նրա մասին. «...էջմիածնի պատկանելի պատերի տակով անցնելիս, Ներսիսյան հոյակապ լճի եզերքին շրջելիս կամ հին ավերակ ժառանգավորաց դպրոցի միջանցքով անցնելիս կհանդիպենք հաճախ մի անձի... վտիտ, կապույտ աչքերով և մեղմ հայացքով: Ծատ անգամ այդ անձին կտեսնեք երկու որբերի հետ, որոնց թևից բռնած նա մտամոլոր շրջում է: Անտարբեր մի՛ անցնեք նրա կողքից, այդ չքավորության կերպարանքի տակ մի հայ ուսուցիչ է անցնում ձեր քովից, կանգ առեք, խոսեցրեք նրան: Նա շատ բաներ ունի ձեզ պատմելու, ոհ, շատ բաներ: Հերիք չէ՞ միթե, եթե ձեզ ասեմ, որ այդ անձն այժմյան աղետալի Հայաստանի բոլոր կողմերը շրջել է, ամեն տեղ ապրել է և ճանաչում է յուր հայրենի երկրի թե քարերն և թե ժողովուրդը: Ես շատ անգամ անցել եմ դրա մոտով, պիտի խոստովանեմ մեղքս, արժանի չեմ համարել ուշադրության, որովհետև ծանոթ լինելով ս. էջմիածնի հանգամանքներին, գիտեմ, որ շատ անգամ բախտախնդիրներ և կամ արհեստավոր աղքատներ սիրում են մայրաթոռի հովանուն ապաստանել, որոնց հետամուտ եղողը հաճախ մի նոր հուսախաբության է պատահում:

³⁸ ԳԱԹ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 107:

Սակայն իմ անտարբերությունը երկար չտևեց. վանքի մեջ յուր որբերի հետ ապրող մի աշխարհական նորություն էր ինձ համար. հարց ու փորձ արի և իմացածս շատ բան չեղավ:

— Դա պ. Հայկունին է, համալսարանի վարժապետն է:

Իսկ այդ «համալսարան» կոչվածը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ վանքի ներքին սեղանատունը: Իսկ ովքեր էին այդ համալսարանականները, ոչ այլ ինչ, եթե ոչ Հայաստանի տարբեր գավառներից գաղթած շուրջ երկու տասնյակ որբեր, որոնք հավաքվել էին վանքի ներքին սեղանատանը և Հայկունին, հրիմյան Հայրիկի հանձնարարությամբ, պարապում էր նրանց հետ՝ պատրաստելով ճեմարան ընդունվելու համար: Այդ շրջանն անցնելուց հետո, Հայկունին ղրկվելով իր սաներից սկսում է զբաղվել էջմիածնի տպարանի սրբագրությամբ³⁹:

Ընդամենը տասը ութըի ամսավճարով նա սրբագրում էր «Արարատ»-ի համարները: Ձործս տասը վարդապետի գործ էր, սակայն դարձյալ վարդապետներից շատերը վրաս կհոխորտային. «ձրիակներ» անվանելով շատ անգամ երեսիս կշարտեին⁴⁰, — գրում է Հայկունին խորապես վշտացած:

1893—95 թթ. Արևմտահայաստանի զանազան գավառներում ծայր են առնում սուլթանահամիդյան արյունոտ քաղաքականությունը՝ սպառնալով իսպառ ոչնչացնել հայ ժողովրդին: Շուրջ երեք հարյուր հազար մարդկային զոհեր մատուցելուց հետո՝ հալածական հայ գաղթականները «արյան ծովը ճեղքելով անցնում են սահմանը, որպեսզի բարեկարգ ուսական երկրին մեջ անվրդով ապրին», — գրում է Ս. Հայկունին իր «Բնագրեանդի» նախաբան-ուղերձում: Այս տողերից պարզ է դառնում, թե որքան բուռն է եղել հեղինակի սերն այն ժողովրդի նկատմամբ, որն հայրենի հողից զրկված, աստանդական թափառում էր՝ իր հույսը կապելով ուսահայության հետ:

Քաղաքական այս թռուրտի ժամանակ էջմիածնում առանձնապես նշանակալից է եղել հրիմյան Հայրիկի դերը: Սույն տարագրյալ գաղթականը, — գրում է Ս. Հայկուն-

նին նրա մասին, — որք գանասար գայլերու ոհմակներու ճիրաններեն հագիվ զերծած, որք ի կորուստ մատնած տուն և տեղ, հարստություն և հայրենի ամենաքաղցր վայելություն, զրկված զավակե, հորմե, եղբորմե և սիրելի բարեկամներե, բյուրալոր հառաչանքներով տոշորված մի հուսո աստղ յուրյան առաջնորդ բռնած շունչն ու հոգին բերանը առած՝ հեալով կղիմե փրկարար մսուրն, կղիմե յուր հայրիկի դուռը բախելու, յուր սրտի ծանրագույն ցավերը հայրիկի առաջ պարզելու, յուր արեւակից անդամներն գորովագութ հորդ բարձր ատյանին ներկայացնելու և դարձան խնդրելու յուր անկշռելի, անտանելի ցավոց համար»⁴¹:

Այդ ժամանակաշրջանում վանից, Արճե-շից, Արծկեից ու զանազան վայրերից ռուզմաթիվ անապաստան գաղթականներ եկել կուտակվել էին Մակուի (Պարսկաստան) շրջակա գյուղերում: Քաղցն ու համաճարակը ավերներ էր գործում: Ս. Հայկունին, որ հրիմյան Հայրիկի կոնդակով⁴² տեղի Թաղեւոս Առաքյալ վանքում կառավարիչ էր նշանակված, կարճ ժամանակամիջոցում ոչ միայն կարգավորում է վանքի տնտեսությունը, այլև հրիմյան Հայրիկի հանձնարարությամբ մեծապես օգնում անապաստան գաղթականներին: Նա տեղացիներից գաղթականների համար սենյակներ ու գոմեր է վարձում և տեղավորում նրանց. վառելիք ու սննդամթերք, հագուստ է բաժանում կարիքավորներին: Նրանցից շատերը այստեղ ևս ցրտին ու քաղցին չդիմանալով, հիվանդանում են, Ս. Հայկունին նրանց դեղորայք է հասցնում:

Հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության նկատմամբ Ս. Հայկունու մտահոգվածությունը սերտորեն զուգակցվում է այդ նույն բազմաշարք, բայց տաղանդավոր ժողովրդի հոգեւոր գանձերը պահպանելու և անմահացնելու ձգտումին: Այդ իսկ նպատակով

⁴¹ Ս. Հայկունի, Թագրեանդ ջրաբաշխ գավառ, Կուրջապատ, 1894, էջ 3:

⁴² Այսու Հայրապետական կոնդակա մերով կարգեմք զքեզ ուսուցիչ դպրեվանից Ս. Թաղէի, միանգամայն և տեսուչ դպրոցաց շրջակայ գիւղօրէից խանութեանն պատուիրելով փութալ հասանել ի տեղի պաշտամանց և քոյով տոկուն շանասիրութեամբ սկսանիլ զգթուարին գործդ կրթական: Այլ և պատուէր հրամանի տամք կառավարել զկալուածս վանից ժողովել զարդինս նորին և մատակարարել զայնս: ԳԱԹ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 142:

³⁹ «Արձագանք», Թիֆլիս, 1895, № 89:

⁴⁰ ԳԱԹ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 107:

նա մի կողմից այդ գաղթականներից գրի է առնում բանահյուսական բազմազան ու հարուստ նյութեր, մյուս կողմից, ամենայն խնամքով ու հոգատարությամբ, արտագրում և ցուցակագրում է այդ վանքում ցիրուցան թափված տասնյակ ձեռագիր հիշատակա-րանները:

Սակայն փոխվում է դեպքերի ընթացքը. Առաքելոց վանքն է ուղարկվում Հովհաննես վարդապետ Բաղդենին: Այդ դաժան ու հար-բեցող ռմարդ-գազանը՝ շատ է տանջում Հայ-կոսնոսն և նրա Կրկու զավակներին՝ Արուս-յակին ու Գուրգենին, որոնք փախել էին Ալաշկերտից և ապրում էին իրենց հոր հետ: Այս անգամ էլ Բաղդենին մի շարք զրպար-տություններ ու հերյուրանքներ հորինելով՝ նրան հալածում է և աշխատանքից հեռաց-նում: Ձեռք զրկեցի Թադևոս առաքյալ, որ քո հին մեղքերդ քավես, բայց դու դարձյալ նույն ճիվաղն ես, ի՞նչ կուզես Հայկու-նիեն»⁴³,—գրում է կաթողիկոսը նրան հղած իր նամակում: Բայց այդ ևս չի զգաստաց-նում Բաղդենուն:

Ս. Հայկունին չհանդուրժելով նրա լարած որոգայթները, Խրիմյան Հայրիկից օգնու-թյուն է հայցում. «Ի՞նչ անեմ, վեհափառ տեր,—գրում է նա,—գործ չկա, մուրալ կամաչեմ, տեղացիքս (խոսքը հոգևորական-ների մասին է—Վ. Ս.) այնպես մուրացկան են, աստծո գրպանից (իմա՝ վանքի տնտի-սությունից—Վ. Ս.) կգողնան: Ի ձեռք կխնդրեմ, որ շնորհ անեք մի վերջին օգնու-թյուն, որով զայս սոսկալի դրությունից փրկեմ զավակներուս կյանքը»⁴⁴:

Հայկունին ճանապարհածախսն ապահո-վելով իր երեխաների հետ վերադառնում է էջմիածին: Սահմանադիտում պարսկական մաքսատունը նրա հավաքած ազգագրական ու բանահյուսական նյութերի մի մասը վտանգավոր նկատելով բռնագրավում է, որը և անհետ կորչում է:

Այնուհետև Ս. Հայկունին էջմիածնում ստանձնում է վանքի բանջարանոցի, Ղոփ այգու, հնձանի, գինու պահեստի և ապա՝ ընթերցասրահի հսկիչի պարտականությունը:

Այդ տարիներին իր կատարած աշխա-տանքների մասին նա գրում է. «Ամեն ինձ

հանձնված գործ իղճի մտոք կատարած եմ, սակայն վանական կառավարության վերջին տարիներուս մեջ նշանակված անդամները, որք հազար ու մի ստորաբարձ միջոց-ներով ձեռք ձգած են անդամությունը, այսպիսի անձինք ի՞նչ կարող էին ճանաչել հավատարիմն ու անհավատարիմը, մինչև անգամ ինքզինքնին չէին ճանաչեր, ո՞ւր մնաց զիս ճանաչեին: Արդեն այդ գիտեի ու չէի հուսար, որ ճանաչեն, դորա համար իսկ ցավ չեմ զգար, միայն իմ խիղճը ճան-դարտ է ճարա ճամար, որ քրտինքովս ապ-րած եմ, վաճճին ոչ մի վնաս չտալեն զատ օգտակար ևս եղած եմ ընդմիջու, Իսկ դա-տարկապարտ կարգ մի վարդապետներու ճա-մար գործս առ ոչինչ, կերածս ձրիակերու-թյուն կճամարեմ»⁴⁵:

Էջմիածնի պատերի տակ ապաստան գտած Հայկունին ահա այսպես է բնութագրում այդտեղ ծվարած դատարկապորտ վարդա-պետներին: Նա լավ էր հասկանում, որ հայ եկեղեցին Գարեգին Սրվանձտյանցի, Ղևոնդ Ալիշանի և Խրիմյան Հայրիկի նման բացա-ռիկ դեմքեր ժողովրդին պարգևելուց բացի տվել է նաև բազմաթիվ պորտաբույծներ, ժողովրդի հաշվին հղիացող դատարկա-պորտներ:

Կյանքի այդ ծանր պայմաններում Ս. Հայ-կունու միակ մխիթարությունը լինում է այն, որ նա հնարավորություն է ունենում «Աղա-րատ» ամսագրի տարբեր համարներում, ինչպես և առանձին գրքուկներով լույս ընծայել «Բագրեկանդ», շրաբաշխ զավառ տեղագրական-ազգագրական ծավալուն ու-սումնասիրությունը (1894 թ.), «Մոքոս» ժողովրդական ավանդավալը (1896 թ.), «Հուլիսիկ Սամել հովիկ» վիպակը (1895 թ.), «Շվոտ և Դուլաթ» ազգագրական հավատալիքը (1895 թ.), «Սեպտագիք ու համշենցիք» (1895 թ.), ինչպես նաև ժողո-վրդական երգեր ու վեպեր, հեքիաթներ ու առածներ:

Երկար տարիների ընթացքում նրա քրտնաջան աշխատանքով գրի առած բանա-հյուսական-ազգագրական այդ նյութերի հրատարակությունը մեծ համբավ է բերում Հայկունուն, բայց նյութական և ոչ մի օգուտ,—գրում է անխոնջ բանահավաքն իր

⁴³ ԳԱԹ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 142:

⁴⁴ Նույն տեղում, վավ. 117:

⁴⁵ Նույն տեղում:

ժամանակի մտավորականության իրավա-
կան ծանր վիճակն ընդգծելով⁴⁶:

Այդպիսի տխուր պայմաններում անգամ
Ս. Հայկունին չի մոռանում իր որբացած
ընտանիքի հոգսերը: Նա Արուսյակին փո-
խադրում է Երևան՝ Հոփսիմյան իգական
դիմնագիւյում կրթություն ստանալու:

Տարիների ընթացքով իր հավաքած
ժողովրդական նյութերի ճակատագրով մտա-
հոգված Հայկունին 1898 թվականին մի
նամակ է գրում Մոսկվայի Լազարյան ճեմա-
րանի տեսուչ պրոֆ. Գր. Խալաթյանցին՝
հայտնելով, որ ինքն ունի տեղագրական,
ազգագրական ու բանահյուսական տարբեր
տեսակի նմուշներ. «Գրվածքներս բազմա-
թիվ են և մի ճյուղի չեն պատկանիր, և յլ
շատ մի գավառաբարոններով գրված
զանազան նյութեր են և նրանցից մի մասը
լավ ասողների բերանից առնելով հաջող
դուրս բերած եմ, մասամբ ևս անհաջող»⁴⁷:

Ս. Հայկունին իր գրառումների ծավալուն
ցուցակն ուղարկում է Գր. Խալաթյանցին,
հայտնելով, որ իր հավաքած նյութերից
առանձին հատվածներ հրատարակվել են
«Արարատ» և այլ պարբերականներում:
«Սակայն ինձ համար հաճելի չէ,— ավել-
ացնում է Հայկունին,— գրվածներս իրարից
բաժանել. զղջացել եմ մինչև այժմ տպված-
ներուս վրա անգամ»⁴⁸:

Գր. Խալաթյանցին հիացմունք է պատճա-
ռում «անսպառ կամքի ուժով և քրտնաջան
աշխատանքով» կուտակված այդ անգն-
հատելի հարստությունը և խոստանում է
«էմինյան ազգագրական ժողովածուի»
առաջիկա հատորներով լույս ընծայել այդ
նյութերը, հեղինակին վարձատրելով՝ 100 ռ.
և 300 արտատպված օրինակ:

Հետին չբավորության մեջ գտնվող Հա-
կունին ոչ այնքան նյութական ակնկալիքով,

⁴⁶ Նախահոկտեմբերյան շրջանում հայ գրողն իր
գրքի տպագրության համար վարձատրություն չստա-
նալուց բացի՝ ստիպված էր սպասել մինչև գրքերի
վաճառվելը, որոնց միայն փոքր մասն էր պատկա-
նում հեղինակին:

Թիֆլիսի Գրուտներբերգզ գրախանութը վաճառում էր
Ս. Հայկունու գրքերը, որոնց շնչին տոկոսները գանձելու
համար Հայկունին էջմիածնից հասնում էր Թիֆլիս՝
ստացածը ճանապարհածախսի հատկացնելով:

⁴⁷ ԳԱԹ, Գր. Խալաթյանցի ֆոնդ, բաժին 5, վավ 97 հ:

⁴⁸ Նույն տեղում, վավ. 420, 1898, նոյեմբերի 14-ի
նամակը:

որքան իր ժողովրդի հոգևոր մշակույթը
հավերժացնելու նպատակով՝ իր պատաս-
խան նամակում գրում է. «Առ այս իմ մեծ
աշխատանքիս փոխարեն Ձեր վարձատրու-
թյունը շատ աննշան է. և ես անշափ խստա-
պահանջ չեմ, եթե կարելի է ինձ միայն
100 օրինակ արտատպություն տվեք մյուս
ինձ հասանելիք 200 օրինակի արժեքը՝ վճա-
րեք, որով փոքր-ինչ վիճակս ապահովեմ,
դարձյալ Ձեզ համար նյութեր հավաքեմ՝
ավելի կանոնավոր ու կատարյալ. այլևայլ
վայրեր ունեցած գրվածքներս կարողանամ
բերել տալ: Դեռ մաքուր չանցուցած շատ
նյութեր կան մոտս, սակայն ապրուստի
համար աննշան ծառայությամբ պարապելով
միջոց չունիմ գրիչ ձեռք առնել»⁴⁹: Եվ իրոք,
ապրուստի հոգսն այդ ժամանակ ստիպում
էր Ս. Հայկունուն զբաղվել էջմիածնի գւմի
կենդանիների մորթու վաճառքով, որից
ստացված գումարը նա հանձնում էր վանքի
կառավարությանը⁵⁰:

Գր. Խալաթյանցը ևս զգում է իր առաջա-
կած վարձատրության շնչին լինելը և պատ-
ճառաբանում է, թե «ազատ գումար չկա» և
Ս. Հայկունուն խորհուրդ է տալիս «Բագ-
րևանդու սովորությունների մեջ առանձին և
մանրամասն ուշադրություն դարձնել նույն
գավառի իրավաբանական սովորություն-
ների վրա» որչափ հնարավոր է իր հրատա-
րակած ծրագրի (87—111 էջերի) հարցում-
ներին համապատասխան «մի ամփոփ աշ-
խատություն պատրաստել այդ նյութերի մա-
սին, այն ժամանակ հնարավոր կլինի առա-
ջարկված գումարի եռապատիկը ձեռք բերել
այլ աղբյուրներից»⁵¹:

Գր. Խալաթյանցը խորհուրդ է տալիս
Ս. Հայկունուն, բացի Բագրևանդից ընդգրկել
նաև «ղրացի մյուս գյուղերի հայ ժողովրդի
իրավաբանական կյանքը»⁵²: Գրության հետ
նա ուղարկում է իր «Մրագիրը»:

Գր. Խալաթյանցը համոզված էր. «Հայկու-
նին ձեռնահաս է կատարել այդ գործը,
նկատի ունենալով, որ պահանջվում է հեռավոր
նյութ, իրական կյանքից վերցրած ամփոփ

⁴⁹ Նույն տեղում:

⁵⁰ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, կաթողիկոսա-
կան դիվան, ցուցակ № 20, թղթ. 237, վավ. 95:

⁵¹ ԳԱԹ, Գր. Խալաթյանցի ֆոնդ, բաժին 5, վավ.
97 դ, 1900 թ. փետրվարի 3-ի նամակը:

⁵² Նույն տեղում:

տեղեկություններ և ոչ թե գիտական և քննական հետազոտություն»⁵³։

Ընդունելով պրոֆ. Գր. Խալաթյանցի առաջարկը, Ս. Հայկունին նրան տեղեկացնում է, որ ինքը հիշում է մի շարք սովորություններ, սակայն մեծ մասը պետք է լրացնել, Ծաղկազարդին դուրս գալ, շփվել գաղթականների հետ, նրանց մեջ ապրել⁵⁴, և եթե արդյունքները գոհացուցիչ չլինեն, ստիպված պետք է մեկնել Կարսի և Կազվանի մի քանի գյուղեր⁵⁵։

Վանքի Ղոթի այգու հսկիչի պաշտոնը կատարելու հետ միասին, Հայկունին տոն օրերին և արձակուրդներին շրջագայում է գյուղերն ու ավանները. «Թափանցում ժողովրդյան խավերու մեջ, պատահած դեպքերը իբրև օրինակ առատորեն առաջ բերում»⁵⁶, ծրկար ու քրտնաշան աշխատանքով ստակավ առ տակավ որոճալով⁵⁷, բազմաթիվ նոր տվյալներ ավելացնելով, նա իր այդ սովոր ուսումնասիրությունն ուղարկում է Մոսկվա։

«Վաստակաշատ ազգագրագետին» գրած իր նամակում Գր. Խալաթյանցը հայտնում է, որ Լազարյան ճեմարանի մասնագիտական դասարանների դասախոսների խորհրդի սեպտեմբերի 9-ի նիստում լսվեց իր զեկուցումը՝ Հայկունու «Նյութեր ժամանակակից հայերի սովորության իրավունքի» ձեռագիր աշխատության մասին։ Նուրն խորհրդի հատուկ որոշմամբ Ս. Հայկունու այդ աշխատությունը արժանանում է Քանանյան մրցանակի 3/4 մասին, այսինքն՝ 400 ռուբլի գումարի։ Սակայն այդ գրվածքը դեռ իր բոլոր մասերով կատարյալ չէր, ուստի վերադարձնում է, որպեսզի լրացնի իր սկսած Ալաշկերտի ունևոր, միջակ և աղքատ ընտանիքների նկարագրությամբ, որից հետո հնարավոր կլինի այդ ուսումնասիրությունը հրատարակել։ Բացի այդ Լազարյան ճեմարանի տեսուչը Ս. Հայկունուց պահանջում է ուղարկել իր բոլոր գրառումները՝ «Էմինյան ազգագրական ժողովածուի» հետագա հատորների հրատարակությունը նախապատրաստելու համար։

⁵³ ԳԱԹ, Գր. Խալաթյանցի ֆոնդ, բաժին 5, վավ. 97 դ. 1900 թ. մարտի 6-ի նամակը։

⁵⁴ Նույն տեղում, 1900 թ. մարտի 24-ի նամակը։

⁵⁵ Նույն տեղում, վավ. 426։

⁵⁶ ԳԱԹ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 107։

⁵⁷ Նույն տեղում, Գր. Խալաթյանցի ֆոնդ, բաժին 5, վավ. 429։

1901 թվականից սկսվում է Ս. Հայկունու բանահյուսական նյութերի հրատարակությունը։ Էմինյան կտակի տնօրեն Գր. Խալաթյանցի հեռակա ղեկավարությամբ էջմիածնի տպարանում լույս է տեսնում «Էմինյան ազգագրական ժողովածուի» երկրորդ հատորը, որն ընդգրկում էր հսկ ժողովրդական բազմաթիվ հեքիաթներ ու «Սասունցի Դավիթ» ժողովրդական վեպի Մոկաց երկու տարբերակ։

Հատորի նյութերը կազմելու, խմբագրական, սրբագրական և նույնիսկ տպագրության հետ կապված գրեթե բոլոր աշխատանքները ծանրանում են Ս. Հայկունու վրա։ Նա իր առօրյա զբաղմունքներից հետո, գիշերներ է լուսացնում, որպեսզի «Խալաթյանցի և այլ բանասերների առաջ ամոթով չմնա», բայց պատկառելի ծերունին զգում էր տպագրական աշխատանքի լուրջ դժվարությունը և համեստորեն խոստովանվում. «Թեև որչափ ևս տքնիմ, կզգամ, որ թերություններ պիտի լինին, սակայն որչափ կարելի է պիտի աշխատիմ թերություններու թիվը պակսեցնել»⁵⁸։

Լույս ընծայված ժողովածուն բավական մեծ ընդունելություն է գտնում գրասեր հասարակության կողմից։

Հրապարակված մի շարք գրախոսականներում, գովեստով են խոսում «Լազարյան ճեմարանի և ծերունու»⁵⁹ հասցեին, իր ժամանակին Ստ. Մալխասյանցի նման գիտնականն անգամ լեզվաբանական ու բարբառագիտական որոշ թերություններ նկատելով հանդերձ, բարձր է գնահատել այդ ժողովածուն որպես հայ բանագիտության մտքի պատմության մեջ նշանակալից մի երևույթ⁶⁰։

1902 թ. լույս է տեսնում «Էմինյան ազգագրական ժողովածուի» 4-րդ հատորը։ Այն ընդգրկում էր շուրջ հիսուն հայ ժողովրդական հեքիաթ, ինչպես նաև վեպի Շատախի, Արարատյան երկու տարբերակ⁶¹։ Այս բոլորի հետ միասին Ս. Հայկունին բարձր է գնահատել նաև քուրդ ժողովրդի ստեղծագործ կարողությունները։

⁵⁸ ԳԱԹ, Գր. Խալաթյանցի ֆոնդ, բաժին 5, վավ. 429։

⁵⁹ Տե՛ս «Արարատ», Վաղարշապատ, 1902, հունվ., էջ 77—77, 1901 թ. փետրվարի 8-ի նամակ։

⁶⁰ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1902, № 70։

⁶¹ Տե՛ս «Էմինյան ազգագրական ժողովածու», հատոր Դ, (հավաքեց Ս. Հայկունի), Մոսկվա—Վաղարշապատ, 1902։

ինչպես հայտնի է, մեր իրականության մեջ առաջին անգամ հայ մեծ լուսավորիչ հաշատուր Աբովյանը «Քրդեր» ուսումնասիրությանը քննության է առել նրանց կյանքը:

Այնուհետև, հայ բանագիտության ռահ-վիրա Գարեգին Սրվանձտյանցն իր «Գրոց-Րոց», «Համով-հոտով» և այլ գրվածքներում անդրադարձել է վանա ծովի շրջակայքում բնակություն հաստատած քրդերի կենցաղին, նրանց սովորություններին ու հավատալիքներին և ընթերցողներին մատուցել քրդական «Սիամանթո» և հաջնդարն ժողովրդական սիրավեպի նախնական տարբերակը:

Քրդերի կյանքն իր ժամանակին զբաղեցրել է նաև եվրոպացի մտածողներ Մո-րիս Վազներին, Լյարդին, Լերխին, Սոցի-նին և ուրիշների: Սակայն այդ մասին եղած նյութերը, այնուամենայնիվ, կցկտուր էին ու անբավարար: Գերմանացի քրդագետ պրոֆ. Սոցինի ասելով՝ «Քրդերի մասին տեղեկությունները հայերից էր սպասվում»⁸², Հայերի հետ կապված այդ մեծ հույսը Ս. Հայկունին արդարացրեց իր համեստ վաստակով:

Նա, հետևելով իր նախորդների՝ Խ. Աբով-յանի և Գ. Սրվանձտյանցի օրինակին, ոչ միայն հանգամանորեն նկարագրել է իր շրջագայությունների ընթացքում իրեն պա-տահած քրդական գուլղերն ու ավանները, այլև տվել է նրանց տնտեսական ու հոգևոր կյանքի պարզ ու անպաճույճ վերարտադրու-թյունը: Ս. Հայկունին չրի է առել քրդական բազմաթիվ օրհնանքներ, անեծքներ, առած-ներ ու ասացվածքներ⁸³, Առանձնապես նշա-նակալից է նրա երախտիքը վասպուրականի հայ ժողովրդի բերանում շրջող քրդական զանազան վիպերգերը հավաքելու գործում:

«Էմինյան ազգագրական ժողովածու»-ի հրատարակության տնօրեն, արևելագետ Գր. հալաթյանցը Ս. Հայկունուն հղած իր մի նամակում գրվատանքով է խոսում այդ մասին, «Ձեր այս աշխատանքը,—գրում է նա,—առանձին ուշադրության կարժանանա բոլոր եվրոպացի իրանագետների և հատկա-պես Ֆիրդուսիի «Շահ-նամե» վեպը ուսում-նասիրողների կողմից: Այդ, վերին աստի-

ճանի կարևոր նյութերը գուցե անկատելի մնալին հետազոտողների համար»⁸⁴:

Ոգևորված այս քաջալերանքից, Ս. Հայկու-նին խնդրում է Գր. հալաթյանցին, որպեսզի նրա աշակցությամբ այդ վիպերգերի մի շարք եղանակները ձայնագրվեն. «Քրդական վեպերու հետ նոցա խորխտ, քաղցր, ընտիր եղանակներն ի լույս հանվին լավ կլինեի: Այդ մասին կարծեմ մի մեծ ծախս չլինեի, եթե տեղս հայր Կոմիտաս հանձն առնե ձայնագրել»⁸⁵:

Ս. Հայկունուն հաջողվում է այդ գործին մասնակից դարձնել նաև մեծ երաժշտա-գետին: Կոմիտասը մանրամասն ուսումնա-սիրում է քրդական տասներեք վիպերգի եղանակները և ամենայն ճշգրտությամբ գրանցում: Ըստ երևույթին, պետք է ընդու-նել, որ քրդական երաժշտական բանահյու-սության առաջին հրապարակումը այդ փոք-րիկ տեսարան է՝ կցված Ս. Հայկունու «Հայ-քրդական վեպին»⁸⁶:

Կոմիտասյան նոտագրումները (Ս. Հայկու-նու գրառումներով ու թարգմանություններով հանդերձ) մեծապես բարձրացնում են այդ հատորի աշտեքը, նրան տալով ոչ միայն քրդագիտական ու լեզվական, այլև երա-ժշտագիտական նշանակություն⁸⁷:

Բանահյուսական նյութերի հրատարակման դժվարությունները մի կողմից, իր զավակ-ների դաստիարակության ու նրանց ապ-րուստի հոգսը մյուս կողմից հոգեպես և ֆիզիկապես սպառում են Հայկունուն: Բայց ի բնե տոկուն և դիմացկուն ծերունին անդ-րադառնալով իր դրությամբ, գրում է. «Այդ մասին ոչ թե վիճակես կզանգատիմ, այլ

⁸⁴ ԳԱԲ, Գր. հալաթյանցի ֆոնդ, վավ. 97հ:

⁸⁵ Նույն տեղում, բաժին 5, վավ. 443:

⁸⁶ Տե՛ս «Էմինյան ազգագրական ժողովածու», հատոր Ե (հավաքեց Ս. Հայկունին), հավելված, Քրդական եղանակներ (ձայնագրեց Կոմիտաս վարդապետ), Մոսկվա—Վաղարշապատ, 1904:

⁸⁷ 1904 թվականին «Մուրճ» ամսագրում լույս է տեսնում «Վանի նահանգը ներկայումս» ծավա-լուն հոդվածաշարը «Մերուկ» կեղծանունով: Այդ կապակցությամբ Արսեն Ղազիկյանն իր «Հայկական նոր մատենագրություն և հանրագի-տարան հայ կյանքի» Ա հատորում գրում է. «Արդեն շարված էին սույն էջերը, երբ իմացա թե Մերուկ ծած-կանումն է Ս. Հայկունին» (էջ 1218): Ձեռքի տակ եղած փաստերը չեն համոզում, թե «Մերուկը» Ս. Հայ-կունին է:

⁸² Տե՛ս «Արձագանք», Թիֆլիս, 1895, № 91:

⁸³ Տե՛ս «Էմինյան ազգագրական ժողովածու», հատոր Զ, հավաքեց Ս. Հայկունի, Մոսկվա—Վաղարշապատ, 1906:

բախտավոր կհամարիմ զիս, որ ազգիս գրու-
թյան բախտակից եմ»⁶⁶։

Այդպիսով, իր և իր ժողովրդի տխուր և
անօգնական վիճակը նույնացնելով Ս. Հայ-
կունին ելք ու միջոց է որոնում «Ազգի գրու-
թյունը բարվոքելու»⁶⁷։

Ս. Հայկունին գործոն մասնակցություն է
ցուցաբերում հնչակյան կուսակցության
աշխատանքներին՝ գլխավորելով այդ նույն
կուսակցության «Արաքս» մասնաճյուղը
(էջմիածնի գավառում)։

Ս. Հայկունին սկսում է առաջավոր գաղա-
փարներով խմորել էջմիածնի երիտասարդ-
ների (նաև ճեմարանականների) մտքերն ու
հույզերը։

«Հնչակյան Հայրիկի» (ինչպես անվանում
էին հնչակյանները Ս. Հայկունուն) հասա-
րակական-քաղաքական գործունեության այդ
շրջանի մասին նրա ժամանակակիցներից
մեկը գրում է. «Երբ վաղարշապատի միջ
իրենց ընտանիքը առանձին տուն վարձեց,
այդ տունը դարձավ արտաճեմարանական
մեր ակումբը, սոցիալ-դեմոկրատական
հնչակյան գաղափարներու հնոցը»⁶⁸։

Ս. Հայկունու քաղաքական այդ դիրքորո-
շումը, անշուշտ, չէին կարող հանդուրժել
էջմիածնի դաշնակցականները, որոնք մի
անգամ մոլթ գիշերին հարձակվում են ծերու-
նու վրա և ծանր կերպով վիրավորում նրան։
Ցարական կառավարությանը ևս հայտնի է
դառնում Հայկունու ծավալած ընդհատակյա
գործունեությունը։ Մի անգամ Հայկունու
տանը կազմակերպված գաղտնի ժո-
ղովից հետո, երբ դեռ սեղանի վրա
սփռված էին ամեն տեսակի «վտանգավր»
փաստաթղթեր, ներս են մտնում ոստիկան-
ները, խուզարկում և հայտնաբերում են
հնչակյան կազմակերպության շրջաբերու-
կանի կնքված թերթիկը։ Հայկունու դուս-
տրը՝ Արուսյակը, չէր հասցրել մյուս փաս-
տաթղթերի հետ միասին այդ ևս թաքցնել։
Կասկածները հիմնավորվում են. Ս. Հայկու-
նուն որպես քաղաքական հանցավորի, ձեռ-
բակում են՝ դատապարտելով բանտարկու-
թյան. «Ս. Հայկունուն տոն բերին բանտից
մարմինն ու դեմքը վերքերով ծածկված, ցա-

րական ոստիկանները անգույթ կերպով ծեծել
էին ծերունուն և թրի բուլթ կողմով բազմա-
թիվ վերքեր հասցրել նրան»⁷¹,— գրում է
որդին իր հոր մասին։

Ս. Հայկունու բանտում եղած ժամանակ
Արուսյակն ինքն է ստանձնում հոր պարտա-
կանությունները։ Նա ձեռնամուխ է լինում
«էմինյան ազգագրական ժողովածուի»
վեցերորդ հատորի նյութերը պատրաստելու
աշխատանքին։

Արուսյակն իր հասարակական գործունեու-
թյանը զուգընթաց, օգնում էր նաև իր ծի-
րունի հոր աշխատանքներին։ Խնամսյա տա-
ժանակիր բանտարկությունից հետո, Ս. Հայ-
կունին ոչ միայն ֆիզիկապես հյուծվել էր,
այլև բարոյապես ընկճվել. էջմիածնը, որը
մինչ այդ փոքր-ինչ նպաստում էր ազգագրա-
գետ-բանահավաքին, նրա բանտարկությու-
նից հետո, որպես ցարական կառավարության
կողմից վարկաբեկվածի, Ս. Հայկունուն ան-
վանարկում է «անբարեհույս» և «ոչ ցանկա-
լի» հետևարար և նրան արձակում է «Արարա-
տի» սրբազրիչի պաշտոնից, ինչպես և զրկում
Խրիմյան Հայրիկից ստացվող չնչին թոշու-
կից։

Աշխատանքից ու ապրուստի տարրական
պայմաններից զրկված ծերունի Հայկունին
իր միևնույն քաղաքում որոնում է ժողովրդի մեջ։
Նա իր միակ օգնական Արուսյակի հետ
շրջապալում է Վազարշապատի մոտակա
գյուղերը՝ «էմինյան ազգագրական ժողովա-
ծուի» վեցերորդ հատորի համար լրացուցիչ
նյութեր հավաքելու։ Արուսյակն ուղեկցում
է հորը, սիրով մտնում գյուղական
խրճիթները, տեսնում գյուղացիների կարիքն
ու չքավորությունը, հետամնացությունն ու
անգրագիտությունը։ Նա մեծ խնամքով ու
հոգատարությամբ գրի է առնում բազմաթիվ
սիրո ու վիճակի քառյակներ, հարսանիքի ու
սգո երգեր։ Արուսյակն ամենայն մանրամաս-
նությամբ հավաքում է ժողովրդական
սնտրիապաշտության մնացուկներ և զանա-
զան հավատալիքներ⁷²։

Թիֆլիսում լույս ընծայվող «Ազգագրա-
կան հանդես»-ի նյութերին ծանոթ Արուս-
յակը, անվանի բանահավաք Երվանդ Լալա-
յանին գրած իր նամակում հայտնում է.

⁶⁶ ԳԱԲ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 107։

⁶⁷ Նույն տեղում։

⁷⁰ ՄԼԻ, Գ. Հայկունի, էջեր Հայաստանի հեղափոխա-
կան շարժման պատմությունից, 1955, էջ 28։

⁷¹ Առանձն կիսուր, «Արարատ գրական», Բեյրութ, 1959, սեպտ., դեկտ.։

⁷² ԳԱԲ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. № 108։

«Ստ. Զելինսկու կազմած ծրագրի համաձայն ծննդկանի և նորածնի վերաբերյալ նյութեր հավաքել հմ.:

ա) Բարեբրդի սովորութիւններին, որ ծրագրին աւելի ընդարձակ նյութեր է բովանդակում:

բ) Շիրակա Ղոմդու դյուդի, որտեղ ինքս անձամբ շրջել, տեսել և հավաքել եմ: Այս երկուսը բոլորովին պատրաստ են:

դ) Վաղարշապատի, որոնց մեծամասնութիւնը տականտես հմ եղել, դասավորված են և շուտով պատրաստ կլինի:

դ) Զանազան տեղերին, ինչպես են Կարսի, էջմիածնի, Մոկաց և այլ հատուկություններ, որոնք ի մի ամփոփելով մի ամբողջություն են կազմելու:

Խոստովանում հմ, որ ես որպէս սիրող հմ հավաքել. ոչ մի դրամական օգնություն նկատի չեմ ունեցել, սակայն նյութական անձուկ դրութիւնին ստիպված՝ այդ առաջարկութիւնը հանդգնում հմ անելու⁷³,— ամոթխածորեն ավելացնում է Արուսյակն իր ծերունի հորը նյութական օգնելու հուսով: Այդ ժամանակ Ս. Հայկունին, իրոք, «անձուկ դրութիւն» մեջ էր, չնայած նա մեծ դժվարութիւններ վերստացել էր իր սրբագրելի պաշտոնը և ամսական 12 ռուբլու համար ամբողջ օրն աշխատում էր, ավելի շուտ տանջվում. «Թեև շատ դժվար էր,— գրում է նա,— յոթնասունամյա հասակիս մեջ տալիս ես չէի ներեր, սակայն հացի խնդիր էր, շարունակեցի գիշերներն ես դորանով պարապիլ: Թե գրքիս նյութերը պիտի պատրաստեի, կարգավորեի, գրաշարի պիտի հանձնեի և սրբագրութիւնը անեի, մյուս կողմն ևս տպարանի մեջ տպված ավետարանի, Մաշտոցի և «Արարատ»-ի (ամսագրի —Վ. Ս.) սրբագրութիւններ պարապեի, գիշեր եղած է անքուն անցուցած հմ: Այս ծանր բեռն տակ Արուսյակ ինձ կօգնեի, ծախքս դարձյալ շատ էր, տան հացը և ուտելիքը շաւակելով տուն պիտի տանեի: Արուսյակ տեսնելով իմ վիճակը երբեմն ախ կքաշեր»⁷⁴:

Ամուսնական ապերջանիկ կյանքի դառնութիւնն ու հասարակական կարծիքի դա-

տապարտումը, ինչպես նաև կանանց անիրավահավասարութիւնն պատճառով աշխատելու հնարավորութիւնից զրկված լինելն ու իր սիրեցյալ հորը նյութական օգնելու անկարող Արուսյակը, իր գոյութիւնն ավելորդ բեռ համարելով, 1905 թ. նոյեմբերի 2-ին ինքնասպանութիւն վերջ է տալիս իր կյանքին, սեղանի վրա թողնելով հետեւյալ երկտողը. «...Ոչ ոք մեղավոր չի կարող լինի այս պարագայում: Բայց միայն ներկայումս տիրող անիրավ կրթական հասարակական սոցիալակ սն թշուառ դրութիւն մեջ պիտի փնտրել շարիքը, ես չունեցա կորով կովելու և հաղթական դուրս գալու, սակայն ուրիշները թող համբերութիւն, կամքի ուժ գործ դնեն...»⁷⁵:

Զառամյալ ծերունու նյութական կարիքին ավելանում է նաև հոգեկան անդամանելի վիշտը. միակ անձը, որին նա կապված էր այդ վերջին տարիներին իր գաղափարներով ու հետաքրքրութիւններով, այլևս ոչ ևս էր:

Բնութիւնից տոկուն կամքի տեր Ս. Հայկունին իր ծանր վշտի մեջ անգամ չի վհատվում և ստեղծագործ աշխատանքի մեջ է որոնում իր սփոփանքը: Արուսյակի հավաքած նյութերն ուղարկում է Մոսկվա՝ Գր. Խալաթյանցին, որոնց զգալի մասը մնում է անտիպ, իսկ որոշ մասը տեղ է գտնում «էմինյան ազգագրական ժողովածուի» վեցերորդ հատորում: 1906 թ. այդ հատորը լույս ընծայելուց հետո, Ս. Հայկունին 1907 թ. հրատարակում է «Կենդանական վեպ, ժողովրդական առակներ» առաջին գրքուկը, որը նվիրում է «Արուսյակ դստեր անմոռանալի հիշատակին»:

Անխոնջ բանասերը միաժամանակ շարունակում է իր բազմազան գրառումներից դուրս գրած ազգագրական, կենցաղային և այլ բնույթի շուրջ տասը հազար բառի մեկնաբանման աշխատանքները: Այդ սովոր բառարանը⁷⁶, մինչ այդ չլուսաբանված բառիմաստների մանրակրկիտ բացատրութիւններ, նշանակալից երեւութ էր ոչ միայն հայ բանագիտութիւն, ազգագրութիւն, տեղագրութիւն ու արհեստագործութիւնն ասպարեզների համար, այլև այնպիսի բնագա-

⁷³ ԳԱԹ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 158, 1905 թ. հոկտ. 6-ի նամակը:

⁷⁴ Նույն տեղում, վավ. 107, էջ 72:

⁷⁵ Նույն տեղում, վավ. 184, 1905 թ. նոյ. 2-ի նամակը:

⁷⁶ Նույն տեղում, վավ. 1:

վառներին, ինչպիսիք բուսաբանութիւնն ու կենդանաբանութիւնն են:

Դստեր մահից հետո, անխնամ մնացած Հայկունին, վշտից և նյութական կարիքից հարկադրված, դիմում է կաթողիկոսին, որպեսզի մի առժամանակ վանքի հացատան մեջ պատուարվի: «Սակայն վանքն պետք եղած խնամքը չեմ ստացած,—գրում է գառ-

նացած ժերունին,—բացի ուտելիք ավուր կերակուրեն: Ձմռան ցրտեն պատուարվելու որևէ միշտ շունենալով սարսափելի տանջանքների մատնված եմ»⁷⁷:

Կյանքի այդպիսի ծանր պայմաններում 1908 թվականին Սարգիս Հայկունին վախճանվում է՝ իրեն ընդմիշտ անմահացնելով իր հավաքած ժողովրդական նյութերով:

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ս. Հայկունին իր ողջ իմաստալից կյանքի ընթացքում, աստանդական հայի ցուպը ձեռքին, մեծ մասամբ ոտքով՝ լինի այդ ձմռան բուքին, թե ամառվա կիզիչ արևին, այցելել է բազմաթիվ բնակավայրեր: Ամենուրեք ուսումնասիրել է բնակչության նիստ ու կացը, ազգագրագետի բացառիկ զգացողութիւնը ընկալել տվյալ տեղավայրին հատուկն ու բնորոշը և, որպես ականատես-վկայագիր, մանրամասն գրի է առել իր տեսածն ու լսածը՝ սկսած իր ծննդավայր Տրապիզոնից մինչև իր վերջին ուղևորութիւնը դեպի Թալին ու Ղոմզու:

Ճանապարհորդութիւնների այս ամբողջ շղթան դարձել է Ս. Հայկունու տեղագրական-ազգագրական գրվածքների քարտեզագրական այն հենքը, որի հիման վրա նա վերարտադրել է հայ և այլազգի բնակչության աշխարհագրական միջավայրը, քաղաքական, տնտեսական ու հոգեւոր գոյավիճակը:

Ս. Հայկունու արխիվում պահպանվում են իր ծննդավայր Տրապիզոնի մասին գրած հավանաբար ծավալուն ուսումնասիրութիւն միայն պատահիկները, որոնք հիմնականում վերաբերում են տեղի ճարտարապետական կոթողների արտաքին և ներքին նկարագրութիւնը: Եթե 1892 թ. «Արարատ» ամսագրում լույս ընծայված «Տրապիզոնի Զեֆանոս, Կոմմիլա հայ գյուղորեից սովորութիւններն ու բարբառը» գրվածքով Ս. Հայկունին հակիրճ պատկերացում է տալիս իր ծննդավայրում օրենքի ու ժողովրդական մի շարք սովորութիւնների, տոների ու բնակիչների լեզվա-բարբառային առանձնահատկութիւնների մասին, ապա 1905 թ. այդ նույն ամսագրի համարներում լույս տեսած «Տրապիզոնի հայ գյուղացու կյանքը» ծավալուն ուսումնասիրութիւն մեջ նա շունչ է

տալիս ժողովրդական կենցաղի հետ կապված ամենաբազմազան մանրամասներին: Աշխարհագրական ու վիճակագրական մի շարք տվյալներ հազորդելուց հետո, Ս. Հայկունին նշում է, թե այդ գրվածքում առանձնապես ինչի վրա է կենտրոնացրել իր ուշադրութիւնը: «Մենք այժմ պիտի ներկայացնենք,—գրում է նա,—Համշենի և Սև գետի կոտորածն խույս տվող այն տոկուն, աշխատասեր ու շարքաշ հայերու կյանքը, որոց մեջ ծնած, մեծացած և որոց աշխատանքին ևս մասնակցած եմ, պիտի ներկայացնեմ նոցա աշխատութիւն եղանակները մանրամասն, թե յուրաքանչյուր տուն, ինչպես անտառի մի խորշը, առանձին վայր, տուն, մառան, մարագ, գոմ, կորոթ, տուռան կշինե, տանը շուրջը ինչպես ընտանի ծառեր, կաղնուտ, բանջարանոցի համար ածու, հացի համար լազուտի արա կպատրաստե, ինչպես զանազան բույսեր կսերմանե, ինչ եղանակով կմշակե, կաղնուտը, լազուտը, լուբիան, դդումը և այլն»⁷⁸:

Սակայն Տրապիզոնի և նրա շրջակա գյուղերի մասին ավելի մանրամասն ու բազմակողմանի պատկերացում է տալիս 1905 թվականին Վաղարշապատում լույս ընծայված «Հոսեփիցի ազգատոհմ և տարօրինակ ավազակ Աբրիեոմ Տրապիզոնի հայ գյուղերու մեջ 1795—1840 թթ.» գրքուկը: Հետաքրքրաշարժ վերնագիր կրող այս գրվածքն իրենից ներկայացնում է ականատեսի հիշողութիւններ ու տպավորութիւններ, որոնք նա քաղել է 1858—59 թթ. Տրապիզոնի գյուղերում կատարած ճանապարհորդութիւն ընթացքում և իր գեղարվեստագետի գրչով ստեղծել՝ ինքնատիպ ու անմոռաց մի վիպակ:

Այդտեղ Ս. Հայկունին առանձին համս-

⁷⁷ ԳԱԹ, Ս. Հայկունու ֆոնդ, վավ. 107:

⁷⁸ «Արարատ», Վաղարշապատ, 1901, էջ 737—738: